

დარიალის სახელწოდება „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით და მისი დიალექტური შესატყვისოპანი

ქეთევან ქუთათელაძე
საქართველო

კავკასიის სტრატეგიული კარ-გასასვლელი, რომელიც ცნობილია როგორც „კავკასიის კარი“, „იბერიის კარი“, „კასპიის კარი“, „სარმატთა კარი“, „ქართლის ცხოვრებაში“ „დარიალ/დარიელ/დარიალანის“ სახელწოდებითაა შემორჩენილი, თუმცა მას აქვს ძველი სახელწოდებაც, რომელიც ქართულმა წყარომ შემოგვინახა.

სტრაბონი კავკასიონს შავი და კასპიის ზღვებს შორის არსებულ გასასვლელად მიიჩნევდა და აღნიშნავდა, რომ იგი „ამაგრებს იმ ყელს, რომელიც ჰყოფს [ზღვებს]. [ეს მთა] საზღვრავს სამხრეთისაკენ ალბანიასა და იბერიას, ხოლო ჩრდილოეთისაკენ სარმატთა დაბლობებს“. სტრაბონი ასევე დასძენს, რომ ალბანთა და იბერთა ტომებს ძირითადად უპყრიათ „მოხსენიებული ყელი, და რომელთაც კავკასიური ეწოდება“¹. ასევე, პლინიუსი მას „კავკასიის კარს“ უწოდებს. მისი აღწერით, კლდეებს შორის ბუნებრივი წარმოშობის „გასასვლელი მოზღუდულია რკინისაგან შემოჭედილი მორებით. მათ ქვემოთ შუაში მოედინება მდინარე, ხოლო კარის მხარეს კლდეზე კუმანიის² სახელით ცნობილი სიმაგრეა, რომელიც აღმართულია იმ მიზნით, რომ დააბრკოლოს შემოსასვლელთან მოზღვავებული ტომები“³. იგი კარს იბერიის ტერიტორიაზე მიიჩნევს და დასძენს, რომ „იბე-

¹ თ. ყაუხჩიშვილი. სტრაბონის გეოგრაფია. ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1957, გვ. 126-127.

² ამ სახელწოდების ეტიმოლოგია უცნობია, ქართულ ისტორიოგრაფიაში ერთ შემთხვევაში მას „დარიალის ციხესთან“ აიგივებენ, სხვა შემთხვევაში „ქუმლისციხესთან“ (ყაზბეგის რნ-ი, გუდაურის თემი), რომელიც ჯვრის უღელტეხილის სამხრეთ კალთაზე მდებარეობს მთიულეთის არაგვის ნაპირზე: ორთოგრაფიული ლექსიკონი, თბ., 1987, გვ. 110; ქართლის ცხოვრების ტოპოარქეოლოგიური ლექსიკონი. რედაქტორი და პროექტის ხელმძღვანელი გ. გამყრელიძე, თბ., 2013, გვ. 739; სახელწოდება კუმანია სათანადო ახსნას მოითხოვს, თუმცა არ არის გამორიცხული, რომ აქ რომელიმე მომთაბარე ხალხის ზოგადი სახელიც იგულისხმებოდეს, როგორც არის „სარმატი“, „სკვითი“, „ალანი“ და ა.შ. სტეფანე ბიზანტიელი ასახელებს კომანებს კასპიის ზღვასთან: Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказь, собрал и издал с русским переводом В. В. Латышев. I, в. II, СПб., 1896, გვ. 261; „კუმას“ სახელწოდებით არის მდინარე ჩრდილო კავკასიაში, რომელსაც გიულდენშტედტი ჩერქეზეთში უთითებს: გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა, II, თბ., 1964, გვ. 53.

³ ლ. არბოლაშვილი. პლინიუს უფროსის „ბუნების ისტორია“, როგორც საქართველოს ისტორიის წყარო. კავკასიოლოგიური სერია, III, 2006, გვ. 151; Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказь, собрал и издал с русским переводом В. В. Латышев. II, в. I, СПб., 1904, გვ. 182; Известия древних греческих и римских писателей о Кавказье, собрал и перевел с подлинников К. Гань. ч. I, Тб., 1884, გვ. 107.

რიაზე გავლით სარმატების მიწისკენ მივყავართ“¹. პლინიუსი აღნიშნავს, რომ შეცდომით „უნოდებენ კასპიისად² იბერიის კარს, რომელიც, როგორც ვთქვით, კავკასიის კარად იწოდება“³. სტრაბონი მას ძნელად ასაღებ ციხედ მოიხსენიებს⁴.

ლეონტი მროველი დარიალს „არაგვის კარს“, უწოდებს⁵. ჯუანპერიც მდინარეს, რომელიც გაივლის „დარიალს“ „არაგვად“ მოიხსენიებს: „და მასცა მდინარესა არაგვ ჰქვან, რამეთუ ერთის მთისაგან გამოვალს თავი ორთავე: ქართლისა არაგვსა და ოვსეთისა არაგვსა“⁶. ეს მდინარე იგივე თერგია, რომელსაც ვახუშტი ბატონიშვილიც ზოგჯერ „არაგვის“, ზოგჯერ კი „ლომეკის“ სახელწოდებით მოიხსენიებს: „არამედ მდინარესა ჴევისასა ეწოდების არაგვვე ჩერქეზამდე და მუნ ლომეკის-მდინარე ძუელადვე. და აწ უწოდებენ თერგსა“, რომელიც „დის ჴევიდამ კავკასთა შინა“⁷. „არაგვისკარს“ „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანი „დარიალა“-ს ფორმით მოიხსენიებს⁸,

¹ ლ. არბოლაშვილი. პლინიუს უფროსის „ბუნების ისტორია“. გვ. 153; Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. გვ. 184.

² თ. ყაუხჩიშვილი შენიშნავდა, რომ ანტიკურ წყაროთა მონაცემების მიხედვით, „კასპიის კარი“ ზოგ შემთხვევაში ესმით როგორც „დარიალი“, ზოგ შემთხვევაში კი როგორც „დარუბანდი“: თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბ., 1976, გვ. 218; მ. ინაძე. კასპიის კარი (დარიალი, დარუბანდი) ახ. წ-ის I-VI საუკუნეთა საერთაშორისო დიპლომატიურ ურთიერთობებში. ქართული დიპლომატია, ნელინდელი, 1996, III, გვ. 50. გ. გოზალიშვილი სპეციალური წერილი მიუძღვნა „კასპიის კარს“, სადაც დარიალი იგულისხმება: გ. გოზალიშვილი. კასპიის კარი. ენიშკის მოამბე, 1940, V-VI, გვ. 469-477. ამ საკითხთან დაკავშირებით, ასევე იხ.: გ. ჭიჭიშვილი. კასპიის კარები, იბერიის საზღვრები და საერთაშორისო ურთიერთობები მეექვსე საუკუნეში. ანალები, 2014, №№2, გვ. 164-194.

³ გ. გოზალიშვილი. კასპიის კარი. გვ. 470; Известия древних греческих и римских писателей о Кавказе. გვ. 109.

⁴ თ. ყაუხჩიშვილი. სტრაბონის გეოგრაფია. გვ. 129; Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, собрал и издал с русским переводом В. В. Латышев. I, в. I, СПб., 1893, გვ. 140; Известия древних греческих и римских писателей о Кавказе. გვ. 68.

⁵ ლეონტი მროველი. ცხოვრება ქართველთა მეფეთა. ქართლის ცხოვრება. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955, გვ. 12; ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1959, გვ. 44.

⁶ ჯუანპერი. ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა. ქართლის ცხოვრება. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955, გვ. 151.

⁷ ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება, IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1973, გვ. 356, 633.

⁸ ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი. ქართული ტექსტი და ძველი სომხური თარგმანი გამოკვლევითა და ლექსიკონით გამოსცა ილია აბულაძემ, თბ., 1953, გვ. 15-16; ლეონტი მროველი აღნიშნავს, რომ „ხაზარები“ ორი შემოსასვლელით მოემართებოდნენ კავკასიაში - „ზღვისკარ/დარუბანდითა“ და „არაგვისკარ/დარიალთი“: ლეონტი მროველი. ცხოვრება ქართველთა მეფეთა. გვ. 12; იგივე ფაქტთან დაკავში-

მარიამისეულ „ქართლის ცხოვრებაში“ კი წოდებულია, როგორც „და:რღა-ლა:“¹.

ანასეულ „ქართლის ცხოვრებაში“ მდინარეს, რომელიც დარიალის ხეობაში მიემართება, „დარიელო რქვან“². თეიმურაზ ბაგრატიონიც აღნიშნავს, რომ კავკასიის ორი კარიდან ერთ-ერთი არის „კარი დარიელასი (ესე იგი ხევისა“), რომელიც მოემართებოდა „ლომეკის გზით (ესე იგი თერგის მდინარის გზით“)³. ამრიგად, მდინარეს, რომელიც ქმნის დარიალის ხეობას „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, ეწოდება „არაგვი“ და „დარიელო“ და შესაბამისად, ორივე სახელწოდება „არაგვს-კარი“ და „დარიალის კარი“ გასასვლელს ნიშნავს თერგის ანუ დარიალის ხეობაში.

ვახუშტი ბატონიშვილი გვამცნობს, რომ ასფაგურ მეფემ „განხუნა კარნი დარიელასი და გამოიყვანა ოვსნი და ლეკნი“ და თავს დაესხნენ სპარსელებს⁴. ლეონტი მროველის „მეფეთა ცხოვრებაში“ იგივე ფაქტთან დაკავშირებით აღნიშნულია, რომ „ამა ასფაგურ განუხუნის კარნი კავკასიანთანი და გამოიყვანნის ოვსნი, ლეკნი და ხაზარნი“⁵. ეს ის შემთხვევაა, როდესაც „ქართლის ცხოვრებაში“ „დარიალ/დარიალანი“ „კავკასიის კარად“ იწოდება.

ე. ვეიდენბაუმი, ადგილობრივი ხალხური მეტყველების შესაბამისად, დარიალის ვინრობს „ხევის კარის“ სახელწოდებით მოიხსენიებს ანუ ხეობის ჭიშკარი, ამ შემთხვევაში თერგის ანუ დარიალის ხეობის⁶.

ქართული წყაროების მიხედვით, კონკრეტულად მდინარე არაგვის ხეობიდან თერგის ხეობაში გადასვლა ჯვართა ყელიდან ხდებოდა: „გარდავ-

---

რებით ძველი სომხური თარგმანი „დარუბანდის“ გარდა ასახელებს შემდეგს: „იპოვეს ხაზარებმა ერთი სხვა კარი, რომელსა ჰქვია დარიალა“: ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი. გვ. 15-16. თეიმურაზ ბაგრატიონის მიერ რუმინანცევისეული ნუსხისთვის განკუთვნილ ტექსტში აღნიშნულია, რომ ზღვისკარ/დარუბანდის გარდა იყო „მეორე გზა დარიელასი, რომელი გარდამოვლის კავკასიასა არაგვის გზით“: ახალი „ქართლის ცხოვრება“, ვახტანგისეული რედაქცია. I, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო გონელი არახამიამ, თბ., 2017, გვ. 273.

¹ შენიშვნებში გასწორებულია, როგორც „დარიელა ანუ დარიალა“: ქართლის ცხოვრება. მარიამ დედოფლის ვარიანტი. გამოცემული ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით, ტფ., 1906, გვ. 9.

² ქართლის ცხოვრება. ანა დედოფლისეული ნუსხა. დასაბეჭდად მოამზადა ფილოლოგიის განყოფილებამ სიმონ ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბ., 1942, გვ. 99; ვეიდენბაუმი აღნიშნავს, რომ „ეს ჭიშკარი იბერიის ტერიტორიაზე იყო, რომელშიც ხმაურით მიედინება დირიოდორისი (Diriodoris)“: Путеводитель по Кавказу, составил Е. Вейденбаум. Тб., 1888, გვ. 265.

³ თეიმურაზ ბატონიშვილი. ისტორია დანყებითგან ივერიისა, ესე იგი გეორგიისა, რომელ არს სრულიად საქართველოსა. სპბ., 1848, გვ. 70.

⁴ ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. გვ. 71.

⁵ თურქული მოდგმის ხალხის ზოგადი სახელწოდება: ლეონტი მროველი. ცხოვრება ქართველთა მეფეთა. გვ. 59.

⁶ Путеводитель по Кавказу. გვ. 265.

ლეს ჯუართა ყელი და ჩავიდეს დარიელს“¹. ჯვართა ყელი ჯვრის უღელტეხილია. ვახუშტი ბატონიშვილი მოიხსენიებს „ყელს“ ხევის აღწერისას. იგი აღნიშნავს, რომ ჩრდილოეთ მხრიდან ხევის მდინარეს ანუ თერგს ერთვის ხევი, რომელსაც „უნოდებენ შთასავალს“². „შთასავალი“ იგივე „შთამართი“, „დამოსავალი“ („დამოსვლა/ჩამოსვლა“) ანუ დაღმართია და უკავშირდება შთასვლა/ჩასვლას³. „ჯვრის ანუ ხევისყელის უღელტეხილზე“ (2388 მ) გადიოდა საქართველოს სამხედრო გზა⁴.

ქართული წყაროს მიხედვით, „დარიალ/დარიალანი“ ეს არ არის მხოლოდ ერთი გეოგრაფიული პუნქტის დასახელება, არამედ, როგორც კლდეკარის, ასევე ჩამკეტი ციხის სახელწოდებაა. ვახუშტი ბატონიშვილი თვით ხეობაში სხვა სახელწოდების ციხეებსაც მოიხსენიებს, რომელთაც სამხედრო მზადყოფნის ერთიანი სისტემა უნდა ჰქონოდათ ხეობაში შემოსული მტრის წინააღმდეგ. მიჩნეულია, რომ მომთაბარეთა „შემოსევების შესაჩერებლად თუ მათი მასების გადმოსაყვანად უპირატესობა დავითის ციხესა და დარიალს ენიჭებოდა“⁵.

ვახუშტი ბაგრატიონი „შთასავალის“ ქვემოთ ასახელებს „არშის ციხეს“, მყინვარის კალთაზე, მაღალ კლდეზე კლდითავე მოზღუდვილი და „შეუვალი კაცთა“⁶. ციხესთან მიდგომა მხოლოდ ჩრდილოეთის მხრიდან შეიძლებოდა, რომლის ვიწრო გასასვლელი კედლით იყო გადაკეტილი და კარი შებმული. ციხე საკმაოდ დიდი ყოფილა და ომიანობის დროს თითქმის მთელი ხევი აფარებდა თავს, ციხე წყლითაც მარაგდებოდა⁷. იგი ჩხატის წყლის ხეობაში მდებარეობს, სადაც არის არშის ჩანჩქერი და ხატის ნიში „თეთრი გიორგის სახელზე“⁸. „ჩხატი“ მოხევეურ, თუშურ და მთიულურ დიალექტებზე ჩანჩქერს, წყალვარდნილს ნიშნავს⁹, რითაც, როგორც ჩანს, ეს ხეობა გამოირჩეოდა.

¹ ახალი ქართლის ცხოვრება. მეორე ტექსტი, ქართლის ცხოვრება, II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1959, გვ. 443.

² ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. გვ. 356.

³ ი. აბულაძე. ძველი ქართული ენის ლექსიკონი. თბ., 1973, გვ. 502, 126; სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. II, თბ., 1993, გვ. 300; შდრ. ძველსომხურად *դարիվալ*/*դարիվარ* – „დაღმართი, თავდაღმართი“: ლ. მელიქსეთ-ბეგი, სომხურ-ქართული ლექსიკონი. გადაამუშავა, შეავსო და გამოსაცემად მოამზადა მერაბ რობაქიძემ, თბ., 1996, გვ. 86.

⁴ ლ. მარუაშვილი. საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფია. თბ., 1964, გვ. 176.

⁵ გ. ჭეიშვილი. კასპიის კარები, იბერიის საზღვრები და საერთაშორისო ურთიერთობები მეექვსე საუკუნეში. გვ. 186.

⁶ ხეხევსურულ, მთიულურ და გუდამაყრულ დიალექტებზე „არშა“ ერქვა თოფს თუთიის ტყვიებით (შდრ. „არშავიანი“): ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა. შემდგენელი ალ. ლლონტი, თბ., 1984, გვ. 40; ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. გვ. 357.

⁷ პ. ზაქარაია. არაგვისა და თერგის ხეობა, ისტორიულ-არქიტექტურული გზამკვლევი. თბ., 1972, გვ. 49-50.

⁸ Арджеванидзе И. Военно-грузинская дорога. Тб., 1954, гв. 224.

⁹ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა. გვ. 668.

ამის შემდეგ ვახუშტისთან აჩხოტისა და თერგის შესართავთან დასახელებულია „ციხე ლუდუშაურისა“, რომელიც „სნოს ციხედ“ არის მიჩნეული. იგი კლდოვან ბორცვზეა აღმართული და ძნელად მისადგომია, იცავდა ლუდუშაურის ხეობას. ციხეს აქვს იარუსები სათოფეებითა და სალოდეებით. არშისა და სნოს ციხეთა გარნიზონები ერთობლივად მოქმედებდნენ, როდესაც საერთო მტერი მოდიოდა¹. ვახუშტი აღნიშნავს, რომ ამ ხევზე გადადიოდა გზა გუდამაყარზე, ხოლო ჩრდილოეთით ასახელებს სტეფანწმინდას, მის დასავლეთით კი გერგეტს².

შემდეგი გეოგრაფიული პუნქტი, რომელსაც ვახუშტი ასახელებს „გუელეთია“, სადაც თავს აფარებდა მონღოლების წინააღმდეგ აჯანყებული დავით დემეტრეს ძე. მონღოლებმა ციხე ვერ აიღეს. ქართულ წყაროთა მონაცემებით, გუელეთის ციხე „დარიელ/დარ[ი]ალის“ ხეობაშია³. საილხანოს მონღოლთა გააქტიურებას არაგვისა და დარიალის ხეობაში განაპირობებდა ის, რომ ემინოდათ ეს გზები არ მიეცა დავითს მათ წინააღმდეგ ოქროს ურდოს წარმომადგენლებისთვის. გუელეთის ციხე ორ მაღალ კლდეზე და „ამ კლდეების დამაკავშრებელ ვიწრო ყელზე“ არის აშენებული⁴. თერგს სოფელ გველეთთან უერთდება ხდის წყალი და შემდეგ ჩაედინება დარიალის მასიური გრანიტის ლოდებით სავსე კლდეკარში⁵. დარიალის ციხე გველეთის ციხიდან 2 კმ-ის დაშორებით მდებარეობს. ეს უკანასკნელი დარიალთან ერთად წარმოადგენდა კავკასიის მთავარი გზის „დამცველსა და მაკონტროლებელ სიმაგრეს“⁶. ხდის წყალი (Кистинка) უნდა ვიგულისხმოთ, როდესაც ვახუშტი წერს, რომ „ამ გუელეთს ქუევით ერთვის არაგუსვე (თერგი – ქ.ქ.). ჴევი... გამოსდის გუდამაყარისა და ძურძუკის კავკასსა... გარდავალს ამ ჴევიდამ გზა ძურძუკსა და ქისტეთს, ძნელი, საჭირო“⁷.

„ძეგლის დების“ ცნობებზე დაყრდნობით, სადაც აღნიშნულია: „მივედით დარიელამდის“, „დარიელით მობრუნვებულთა ვილოცეთ ლომისის

¹ პ. ზაქარაია. არაგვისა და თერგის ხეობა. გვ. 50; Арджеванидзе И. Военно-грузинская дорога. გვ. 225.

² ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. გვ. 357.

³ დარიალის ხეობის დასაწყისად მდ. ჩხერის შესართავი მიიჩნევა, ხოლო ბოლოდ ლარსის გამშვები პუნქტი ითვლება და კლდეკარის მთლიანი სიგრძე 11 კილომეტრია, სადაც თერგს მნიშვნელოვანი ვარდნა აქვს და მის ყველაზე ვიწრო ნაწილში (ხდის წყლის ნაწილში) 1350 მ-მდე, ხოლო საქართველოს ჩრდილო საზღვართან 1200 მ-მდე ვარდება: ლ. მარუაშვილი. საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფია. გვ. 199-200; უამთააღმწერელი. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 305; ბერი ეგნატაშვილი. ახალი ქართლის ცხოვრება. პირველი ტექსტი. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 409; ახალი ქართლის ცხოვრება. მეორე ტექსტი. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 443; ქართულ სინონიმთა ლექსიკონი. თბ., 1978, გვ. 105.

⁴ დ. მინდორაშვილი. არქეოლოგიური გათხრები ხევში. თბ., 2005, გვ. 19.

⁵ ლ. მარუაშვილი. საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფია. გვ. 200-201.

⁶ დ. მინდორაშვილი. არქეოლოგიური გათხრები ხევში. გვ. 19-20.

⁷ ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. გვ. 358.

მთავარმონაშის წინაშე¹, ივ. ჯავახიშვილი ფიქრობდა, რომ „ძეგლის დადების მოქმედების ასპარეზის ჩრდილოეთის საზღვრად უნდა დარიალანი მივიჩნიოთ“², რაც ნიშნავს, რომ ჩრდილოეთ საზღვრის გამყოფი ხაზი კავკასიონის მთავარი წყალგამყოფი ქედის გაღმა ჩრდილოეთ ფერდობზე მიემართებოდა, რომელსაც დარიალის კარ-გასასვლელი კეტავდა.

„მეფეთა ცხოვრება“ ადრეულ პერიოდში კავკასიონის გადასასვლელებზე „კარის შებმას“ დურძუკების³ და არა „ალანების“/„ოსების“ წინააღმდეგ გალაშქრებას უკავშირებს. ქართლის მეფე მირვანის დროს კავკასიონიდან გადმოსულმა დურძუკებმა, მანამდე საურმაგ მეფის მიერ ქართლის ხევში გადმოსახლებულ დურძუკებთან ერთად, მოაოხრეს კახეთი და ბაზალეთი⁴. მირვანმა გაერთიანებული ჯარით გაილაშქრა დურძუკეთზე. „შეკრბეს დურძუკნი და დაუდგეს სიმაგრეთა ზედა გარდასავალთა გზასა მას“. მირვანი „მოვიდა კართა მათ შინა“. ძლიერი ბრძოლის შემდეგ მან ქართალიც და დურძუკეთიც დაიმორჩილა. შემდეგ, „შეაბნა კარნი ქვტკირითა, და უნოდა სახელად დარუბალ“⁵, რომელიც მარიამისეულ „ქართლის ცხოვრებაში მოიხსენიება, როგორც „და: რუბალდა“⁶, ხოლო c ნუსხაში – „დარულა“⁷. „ქართლის ცხოვრების“ ძველ სომხურ თარგმანის მიხედვით კი მირვანმა „აილო დურძუკ[ეთ]ი, ქართალი და კარი ქვტკირისა, რომელიც იქ იყო – „დარბალა“⁸. ს. მაკალათიაც აღნიშნავდა, რომ დარიალის

¹ ძეგლის დადება გიორგი V-ის ბრწყინვალისა. ქართული ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, რუს. თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები, გლოსარიუმი და საძიებლები დაურთო დავით ფურცელაძემ, თბ., 1988, გვ. 35-36.

² ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია. ნიგნი პირველი, თხზულებანი თორმეტ ტომად, VI, თბ., 1982, გვ. 99.

³ „დურძუკები“ კავკასიაში მცხოვრები ვაინახი ხალხის წინაპართა სახელწოდებაა. „ქართლის ცხოვრებაში“ გვხვდება აგრეთვე „მურძუკისა“ და „ურძუკის“ ფორმა.

⁴ ლეონტი მროველი. ცხოვრება ქართველთა მეფეთა. გვ. 28.

⁵ იქვე; ქართლის ცხოვრება. ანა დედოფლისეული ნუსხა. გვ. 20; ქართლის ცხოვრება („ძველი ქართლის ცხოვრება“). გამოსაცემად მოამზადეს, წინასიტყვაობა და ტერმინთა განმარტება დაურთეს ილია ანთელავამ და ნოდარ შოშიაშვილმა, თბ., 1996, გვ. 58; ქართლის ცხოვრება. მარი ბროსეს რედაქციით, სპბ., 1849, გვ. 34.

⁶ ქართლის ცხოვრება. მარიამ დედოფლის ვარიანტი. გვ. 24.

⁷ ლეონტი მროველი. ცხოვრება ქართველთა მეფეთა. გვ. 28.

⁸ ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი. გვ. 39; თეიმურზ ბაგრატიონი „დარუბალ“-ში „დარუბანდს“ გულისხმობს, როგორც მიიჩნევა მ. ბროსე: თეიმურაზ ბატონიშვილი. ისტორია დაწყებითგან ივერიისა, გვ. 120; Оздоев И. А. Русско-ингушский словарь. М., 1980, გვ. 269; მაგრამ აშკარაა, რომ მირვანის მიერ ჩატარებული სამხედრო ექსპანსია დარუბანდის კართან არ მომხდარა. თუ გავითვალისწინებთ მზ. ანდრონიკაშვილის განმარტებას „დარ-უ-ბანდ“-თან დაკავშირებით, სადაც უ მკვლევარს ფალაურ „და“ კავშირად მიაჩნია, როდესაც სიტყვას თარგმნის, როგორც „კარი და სიმაგრე“: მ. ანდრონიკაშვილი. ირანული სატომო ადგილის სახელები ძველ ქართულ საისტორიო თხზულებებში. ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომები, აღმოსავლურ ენათა სერია, 1954, I, გვ. 23; შესაძლოა ანალოგიურ გააზრებასთან გვექონდეს საქმე, რასაც ადასტურებს მირვანის მიერ „შეაბნა კარნი ქვტკირითა“ და „ქმნა სიმაგრე“: ლეონტი მროველი. ცხოვრება ქართველთა მეფეთა. გვ. 28; ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. გვ. 358.

ციხე აკავებდა ხდეს გადაღმა მცხოვრებთ, რომლებიც ხევის დასარბევად გადმოდიოდნენ ხოლმე¹. გამოდის, რომ „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, „კარების შებმა“ ანუ გასასვლელის გამაგრება პირველად დურძუკი ანუ ვაინახური მოსახლეობის შესაკავებლად მოხდა, რასაც ადასტურებს ვახუშტის ზემოაღნიშნული ცნობა დურძუკეთსა და ქისტეთში ძნელად გადასასვლელი და საჭირო გზის შესახებ. ისტორიკოსი აღნიშნავს, რომ კავკასიონი არის წყალგამყოფი გუდამაყრის, ხევისა და „ძურძუკ-ქისტეთის“². ამრიგად, მოცემულ შემთხვევაში, აქ მოხსენიებული სიმაგრისა და კარის სახელწოდებები არ უნდა უკავშირდებოდეს ალანთა სახელს.

ჩრდილო კავკასიისკენ მიმავალი გზისა და კარ-გასასვლელის ალანებთან, ანუ „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, ოსებთან დაკავშირება უფრო გვიან უნდა მომხდარიყო. აღნიშნულს ადასტურებს „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტის, არამარტო გვმინდელი ჩანართები, არამედ ვახუშტი ბაგრატიონის აღწერილობაც, რომლის მიხედვით, დარიალის ხეობაში, დავითის ციხის ქვემოთ, რომელსაც იგი დავით აღმაშენებლის სახელს უკავშირებს, „არს დარიელა³ არაგვს (თერგი – ქ.ქ.) აღმოსავლით, კიდესა ზედა, გ* მეფის მირვანის მიერ. შეაბა კარი და ქმნა სიმაგრე ხაზართა და ოვსთათვს, რათა უმისოდ ვერღარა ვიდოდნენ [და არს სახელი ესე მომრევი“]. მის ქვემოთ მეფეთა ნასასახლევიც ყოფილა, როგორც პლაცდარმი, „ოდეს გაილაშქრიან ოვსეთად, მუნ დადგიან“⁴. დავითის ციხე, დარიალის გასასვლელი და მეფეთა ნასასახლევი მიუთითებს, რომ ყველა ესენი ქართლის სამეფოს საზღვრებში შემოდიოდა, როგორც უკიდურესი ჩრდილოეთი პუნქტის დამცავი საფორტიფიკაციო ნაგებობები. ამრიგად, ლეონტი მროველის „მეფეთა ცხოვრების“ მიხედვით, მირვანის სამხედრო ექსპედიცია დურძუკეთის წინააღმდეგ იყო მიმართული, მაშინ როდესაც, ვახუშტი ბატონიშვილი იგივე ფაქტთან დაკავშირებით „ოსებსა“ და „ხაზარებს“ ასახელებს.

მკვლევართა აღწერილობით, დარიალის ციხე ბუნებრივ კლდეზეა აშენებული მდ. თერგისა და ხდეს შესართავის პირისპირ. ჩრდილოეთიდან და სამხრეთიდან იგი საღ კლდეს წარმოადგენდა, ამჟამად დაცულია დასავლეთი კოშკი. ციხის ქვითკირის კედლებში სათოფურები ყოფილა გამოჭრილი, გალავანი 3 საყარაულო კოშკით არის გამაგრებული. ციხეს სამი მხრიდან თერგი უვლის, დასავლეთიდან კი მაღალი კლდის კედელი. გალავნის კედ-

¹ ს. მაკალათია. ხევი. თბ., 1934, გვ. 13.

² ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. გვ. 354, 358.

³ ამ სახელწოდებასთან დაკავშირებით, წყაროს არშიაზე მინერილია განმარტება: „ამას უწოდებენ ევროპელნი კავკასიის კარად და მეორეს (მეორედ) ლეკეთის კავკასიის გზასა“, რომელშიც „დარუბანდის გზა“ იგულისხმება: ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. გვ. 358.

⁴ ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. იქვე.

ლები დულაბითაა აშენებული და მისი სისქე ერთ ან ორ მეტრს აღწევს. სამხრეთი კედლიდან გაჭრილია გასასვლელი, რომელიც ადრე ამოშენებული გვირაბი ყოფილა. ის მიემართება მდ. თერგისკენ, საიდანაც წყალი ამოჰქონდათ¹. ლ. წითლანაძის განმარტებით, გზა გადიოდა კლდოვან ქარაფზე და მიყვებოდა თერგის მარცხენა ნაპირს. „ის შემოდის ციხესა და ქარფს შორის დარჩენილ ვიწრო კარში, რომელიც თავის მხრივ კედლით ყოფილა გადაკეტილი“². არქეოლოგთა აღწერილობით, ჩრდილო კარიბჭე უნდა ყოფილიყო ჩრდილო-დასავლეთ ფერდობის ძირას არსებული ვიწრო გასასვლელი (ყელი), რომელიც V ს-ის II ნახევრის 2-6 მ-ის კედლით ყოფილა გამაგრებული, უფრო ძველ და დიდ კედელზე (სისქე-6, სიმაღლე-5) დაშენებული. „დარიალის ციხეზე ასეთი მძლავრი კედლის აღმოჩენის ფაქტი კიდევ უფრო დადასტურება იმისა, თუ რა დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა მას ჩრდილოეთიდან მოწოლილი მომთაბარე ურდოების შეკავების საქმეში“. დ. მინდორაშვილი მიიჩნევს, რომ ვახტანგ გორგასლის დროს ციხის მშენებლობა ცარიელ ადგილას კი არ უნარმოებიათ, „არამედ უკვე არსებული ციხე გაუმაგრებიათ“³. არქეოლოგიური გათხრების შედეგად დადასტურებულია, რომ ციხეში არსებობდა წყლის მიწოდების სიტემაც, რომელსაც თიხის მილებით უზრუნველყოფდნენ⁴. ხევის ტოპონიმიში გვხვდება „ძველ დარიალა“, რომელიც ე.წ. „თამარის ციხის“⁵ მიმდებარე ტერიტორიას ეწოდება. ვ. ითონიშვილი ფიქრობს, რომ რუსთა ბატონობის პერიოდში ახალი საკომუნიკაციო მშენებლობის დროს „თამარის ციხის“ მიდამოებს ეწოდა „ძველი“⁶.

ვახუშტი ბაგრატიონი ზემოაღნიშნულ „დარუბალს“ განმარტავს, როგორც „მომრევი“, რომელიც უკავშირდება მრეს, მძლეს მნიშვნელობით – „მრე ვეყავ მას/მძლე ვეყო მას“⁷. „მომრევი“ მომდინარეობს „რევა“-სგან,

¹ ს. მაკალათია. ხევი. გვ. 11-112; პ. ზაქარაია. საქართველოს ძველი ციხე-სიმაგრეები. თბ. 1988, გვ. 51-53.

² ლ. წითლანაძე. დარიალის ციხე (არქეოლოგიური კვლევა). ძველის მეგობარი, 1971, №№ 27-28, გვ. 62; პ. ზაქარაია. არაგვისა და თერგის ხეობა. გვ. 56.

³ დ. მინდორაშვილი. დარიალის ციხე. თბ., 1991, გვ. 3.

⁴ იქვე, გვ. 4; ლ. წითლანაძე. დარიალის ციხე (არქეოლოგიური კვლევა). გვ. 62.

⁵ ს. მაკალათია შენიშნავს, რომ „ეს სახელწოდება ლეგენდარულია და მას არავითარი კავშირი არ აქვს XII საუკუნის თამარ მეფის პიროვნებასთან. დარიალის ციხე თამარის სახელით ქართულ საისტორიო მწერლობაში არსად იხსენიება“. მკვლევარი მას მ. ლერმონტოვს უკავშირებს, რომელმაც თავის პოემაში „დემონი“ გამოიყენა სილამაზით განთქმული ქალის თამარის სახელი. პოეტმა იგი დაუკავშირა დარიალის ხეობასა და მის ციხეს და ასე იცნობენ რუსულ მწერლობაშიც: ს. მაკალათია. ხევი. გვ. 38-39; პ. ზაქარაია. დარიალის ციხე (გზამკვლევი). თბ., 1957; პ. ზაქარაია. არაგვისა და თერგის ხეობა, გვ. 56; პოეტი ციხეს „Дарьял“-ს უწოდებს: Лермонтов М.Ю. Собрание сочинений в четырех томах. I, М., 1969, გვ. 292; Лермонтов М.Ю. Собрание сочинений в четырех томах. II, М., 1969, გვ. 414.

⁶ ვ. ითონიშვილი. ხევის ტოპონიმი. თბ., 1971, გვ. 145.

⁷ სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. I, თბ., 1991, გვ. 518; ი. აბულაძე. ძველი ქართული ენის ლექსიკონი. გვ. 294.

რაც ძლევას, მეტობას ნიშნავს¹. თეიმურაზ ბაგრატიონი „დარიას“ განმარტავს, როგორც, „მძლე ექმნა, მოერივა“². კავკასიონის გადასასვლელებს სპეციალური სამხედრო მომზადების, განსაკუთრებული სიმამაცით გამორჩეული, მესაზღვრეები იცავდნენ, რომ ადვილად შეეკავებინათ მტერი; შესაძლებელია, ისინი ადგილობრივი მთიელებიც ყოფილიყვნენ, რომელთაც ზედმინევით ეცოდინებოდათ დარიალის ურთულესი ხეობის კუთხე-კუნჭული. აღნიშნულს ადასტურებს „მოქცევაი ქართლისაი“. მეფობის გაუქმების შემდეგ, სპარსელებს კავკასიის გადასასვლელები გაუმაგრებიათ³, მათ შორის ოსეთისკენ მიმავალიც: „და კავკასიანთა შევიდეს და კარნი ოვსეთისანი აიგნეს და ერთი დიდი კარი ოვსეთვე და ორნი დვალებს და ერთი პარჭუანს დურძუკეთისასა⁴, და იგი მთიულნი გომარდად⁵ დაადგინეს“⁶. სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით, „ჯომარდი“ (შდრ. გომარდი) უცხო სიტყვაა და მას ქველი, ცქვიტი და მხნე შეესატყვისება⁷. ძველი ქართული ენის შეერთებულ ლექსიკონში ეს სიტყვა სპარსულად არის მიჩნეული და განმარტებულია გმირის, ვაჟკაცის, რაინდის მნიშვნელობით⁸.

თეიმურაზ ბაგრატიონი თბილისიდან პეტერბურგამდე მოგზაურობის აღწერის დროს, ერთ-ერთ წერილში მარი ბროსეს სწერდა, რომ „გამოვლეთ ვინრო გზანი ბახტირაღ⁹ ნოდებულნი და კარი დარიელასი და მოვე-

¹ ი. აბულაძე. ძველი ქართული ენის ლექსიკონი. გვ. 346.

² შდრ. „დარაკა“ – ფარი: სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. I, გვ. 197; თეიმურაზ ბაგრატიონი. წიგნი ლექსიკონი. მასალები შეკრიბა, ანბანზე გააწყო, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო გურამ შარაძემ, თბ., 1979, გვ. 44-45; ასევე განმარტავს ნ. ჩუბინაშვილი: „დარაკ-დარაკი ფარი, დარაკიანი ფაროსანი, ფარით ჭურვილი“: ნ. ჩუბინაშვილი. ქართული ლექსიკონი 1812-1825 წწ. თანამედროვე ვერსიის გამოცემა თამაზ მჭედლიძის, თბ., 2010, გვ. 50.

³ აქვე აღნიშნულია, რომ სპარსელებმა აგრეთვე, „ხაზარეთისა კარნი შექმნეს“, სადაც დაურუბანდის კარიბჭე იგულისხმება: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. I (V-X სს.), დასაბუჯდად მოამზადეს ილ. აბულაძემ, ნ. ათანელიშვილმა, ნ. გოგუაძემ, ლ. ქაჯაიამ, ც. ქურციკიძემ, ც. ჭანკიევმა და ც. ჯღამაიამ, ილია აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბ., 1963, გვ. 95.

⁴ აღნიშნულ გადასასვლელებზე უფრო დაწვრილებით სხვა ნაშრომში ვისაუბრებთ.

⁵ მზ. ანდრონიკაშვილი გომარდს უკავშირებს საშუალო სპარსულ gumatak-ს, რომელიც ნიშნავს: „სანდო, სანაცლო, შემცვლელი, დანიშნული, წარმომადგენელი, ნაცვალი: მ. ანდრონიკაშვილი. ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან. I, თბ., 1966, გვ. 187, 195, 199, 207, 210, 310.

⁶ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. I, გვ. 94-95.

⁷ სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. II, გვ. 460.

⁸ ძველი ქართული ენის შეერთებული ლექსიკონი. თბ., 2008, გვ. 452.

⁹ შდრ. ბახტიად/Baxtyad/Baxtyar ირანული საკუთარი სახელი, რომელიც მზ. ანდრონიკაშვილის თქმით მომდინარეობს Baxtdar-იდან - „ბედის მქონე, ბედნიერი“ (შდრ. Baxta-data – „ბედის მოცემული, ბედის წყალობა“ - baxta - „ბედი“ + data - „მოცემული“) (შდრ. სპარსულ-არაბული Baxtyar და სომხ. Բախთար): მ. ანდრონიკაშვილი. ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან. I, გვ. 183-184, 194, 198, 449; ალ. გვახარია. სპარსული ხალხური დასთანების ქართული ვერსიები. ბახთიარნამე. თბ., 1968, გვ. 21.

დით ლარსა“¹. ს. მაკალათია ბახტრის კლდეზე აშენებულ „ბახტრის კომპლექს“, ზედ სამხედრო გზაზე უთითებს, რომელიც დარიალის ციხის საფარი კომპი ყოფილა, შემდეგ კი სალოცავად გამოუყენებიათ და „ბახტრის წმ. გიორგის“ უწოდებდნენ². ვ. ითონიშვილი ფიქრობს, რომ ვახუშტის „ბახტარი“ უნდა ეგულისხმა, როდესაც საუბრობს მირდატ მეფის მიერ კარის შებმაზე („და არს სახელი ესე მომრევი“)³.

მოხევური ლექსიკით დარიალის ხეობის ქვედა წელს „ბახტარი“ ეწოდება: „ბახტრის წმინდა გიორგის ვეძახოდით, დარიალის ბოლოზეა, ჯელმარცხნივ“⁴. ვ. ითონიშვილის განმარტებით, „მოხვევები ბახტრის ტერიტორიას აქცევენ დარიალის ხიდიდან სავარის წყლამდე“⁵. კერძოდ, „ბახტარი“ ეწოდებოდა იმ ტერიტორიას, სადაც ვახუშტი დარიალის ქვემოთ ოსეთისკენ სალაშქროდ მიმავალ „მეფეთა ნასასახლევს“ უთითებს⁶. როგორც მკვლევარი აღნიშნავს, მთხრობელთა გადმოცემით, აქ დაახლ. 10 კმ-ის მანძილზე ნეიტრალური ზონა ყოფილა საქართველო-ოსეთის საზღვარზე⁷. მოხვევთა გადმოცემით, საზღვარზე აღმართულ ქართულ სამეფო დროშას „ბაირახტარი“ რქმევია, რომლის შემოკლებული ფორმაა „ბახტარი/ბახტრი“⁸. „ბახტრის წმინდა გივარგის“ ფუნქციიდან გამომდინარე, ვ. ითონიშვილს მიაჩნდა, რომ ბახტარი ქართველ მესაზღვრეთა სამხედრო დანიშნულების სადარაჯო პუნქტი იყო. „იგი ითვლებოდა ლაშქრის მფარველ ღვთაებად, როგორც ფშავში ლაშარის-ჯვარი. ასეთი ფუნქციის მქონე ღვთაებისათვის ხალხს იქ მიუჩენია ადგილი, რომელიც საყურადღებო სტრატეგიულ პუნქტს წარმოადგენდა და სადაც მნიშვნელოვანი სამხედრო ოპერაციები ტარდებოდა“⁹.

¹ თეიმურაზ ბაგრატიონი. წიგნი ლექსიკონი. გვ. 94.

² ს. მაკალათია. ხევი. გვ. 113; Арджеванидзе И. Военно-грузинская дорога. გვ. 233.

³ ვ. ითონიშვილი. ხევის ტოპონიმი. გვ. 146.

⁴ ნ. სუჯაშვილი, ი. ფიცხელაური. მოხევური ლექსიკონი. თბ., 2005, გვ. 41.

⁵ თვით „სავარის წყალი“ „საზღვრის წყლის“ დამახინჯებულ ფორმად მიაჩნია, სადაც (სანიბის ხევთან, დღევანდელი ჩიმის ახლოს) გადიოდა საქართველო-ოსეთის საზღვარი: ვ. ითონიშვილი. ხევის ტოპონიმი. გვ. 147.

⁶ ვ. ითონიშვილი. ხევის ტოპონიმი. გვ. 146.

⁷ იქვე, გვ. 145.

⁸ შდრ. „ბაირახტარი“ (ბაირალდარ) – „მეზაირალე, მედროშე, დროშის, ბაირალის მტარებელი“. თუმცა, შესაძლოა ამ სიტყვას უკავშირდებოდეს ასევე, „ბაქთარი/ბექთარი“ - ტანთსაჭურველი, ჯაჭვის პერანგი და სხვა მისთანანი ბრძოლის დროს: შაჰ-ნამეს ანუ მეფეთა წიგნის ქართული ვერსიები. III, ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო დ. კობიძემ, თბ., 1974, გვ. 624-625.

⁹ ხევის სალოცავებში და მოხევურ დალოცვაში მოიხსენიება ბახტრის წმინდა გიორგიც, როგორც „მგზავრთა მფარველი“. გაზეთ Кавказ-ში ნ. ბოგომოლოვის სტატიაში აღნიშნულია, რომ „დარიალის ან დარიალანის ხეობა, რომელიც ჯვრის უღელტეხილიდან ან კობიდან იწყება და ვლადიკავკაზამდე მიემართება, ოსების მიერ „არვი-კომად“ (небесное ущелье) არის წოდებული, ხოლო სპარულად „გმირთა ქიშკარს“ ნიშნავს: Кавказ, 1850, № 11, გვ. 11. თუ გავითვალისწინებთ, რომ ვ. აბაევს „ალანი“ მიაჩნია, რო-

აქ ხდებოდა ჩრდილოეთიდან მომხდურ მტერთან შეტაკება. ამავე დროს, მათი შემოტევის თავიდან აცილების მიზნით, ქართლის მეფეებსაც უწევდათ შეტევის განხორციელება ჩრდილოეთის მიმართულებით, რასაც ყოველგვარ თან ახლდა ორთაბრძოლები მოწინააღმდეგე ფალავნებს შორის. ამ მხრივ, საინტერესოა ჯუანშერის ცნობა ვახტანგ გორგასლის ოსეთში ლაშქრობის შესახებ, როდესაც მეფემ „განვლო კარი დარიალანისა“ და ისე შევიდა ოსეთში („ველსა ოვსეთისასა“). ვახუშტი ბაგრატიონიც აღნიშნავს, რომ მეფემ „განვლო დარიალ“¹, ასევე, „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანიც აღნიშნავს: „გაემართა და გაიარა დარიალას² კარი, შევიდა ოსეთის ველს“³. მაგრამ სანამ ოსეთში შევიდოდა, მეფეს თერგის ანუ დარიალის ხეობის ქარაფოვან და კლდოვან ნაპირებზე მომხდურ ოსებთან და მათ დასახმარებლად წამოსულ „ხაზარებთან“ მოუწია შეტაკებები – „და განეკრძალეს ერთმანეთისაგან, და დაიცვნეს გზანი ქარაფთან“. შვიდი დღის განმავლობაში „ბრძოლა იყო ბუმბერაზთა მდინარესა მას ზედა“⁴. ვახტანგმა მოკლა ფალავნები – „ხაზარი“ თარხანი და ოსი ბაყათარი, რომლებიც გოლიათად და გმირებად არიან მოხსენებული⁵. დარიალის კლდეკარი მეფემ თავად დაიკავა და იქედან საბრძოლო მოქმედებები ოსთა არეალში გადაიტანა. მეფემ გაათავისუფლა თავის და, რომელიც „დარიალის გზით“⁶ გამოისტუმრა ქართლში. ამ ფაქტთან დაკავშირებით, „ქართლის ცხოვრების“ ერთ-ერთი ჩანართის⁷ მიხედვით, ვახტანგ გორგასალმა „დაიმორჩილნა ოვსნი და ყივჩაყნი, და შექმნა კარნი

გორც „ყოჩალი“, „გმირი“: Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. I, М-Л., 1958, გვ. 45; მაშინ შესაძლოა ამ სახელწოდებასთან რამე კავშირი იყოს. იბნ რუსტე აღნიშნავს, რომ ალანთა მეფე იწოდება, როგორც „багаирь“: СМОМПК. 1903, в. 32, გვ. 51; მზ. ანდრონიკაშვილის აზრით, თანამედროვე ოსურში багатур-იდან (მამაცი, გმირი, გოლიათი) მომდინარეობს ხევსურული „ბალათერა და „ბათირა“: მ. ანდრონიკაშვილი. ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან. I, გვ. 135. ისიც არ არის გამორიცხული, რომ დევდარაკის მიერ ჩამოტანილი უზარმაზარი გრანიტის ლოდები დარიალის ხეობაში ძველ დროს ქმნიდა იმის შთაბეჭდილებას, რომ მისთვის „გმირთა“ ან „დევემირთა ჭიშკარიც“ ეწოდებინათ „გმირთნაკვეთისა“ და „დევის ნამუხლარის“ მსგავსად. აღნიშნულს ნაადგება ხევის ტოპონიმიში შემორჩენილი „დიდზოვისა“ და „დიდლორდის“ სახელწოდებები დარიალის ხეობაში: ვ. ითონიშვილი. ხევის ტოპონიმი. გვ. 146.

¹ ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. გვ. 102.

² შდრ. ნუსხებში „დარალია“: ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი. გვ. 147.

³ ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი. გვ. 147.

⁴ ჯუანშერი. ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა. გვ. 151.

⁵ იქვე, გვ. 152-153.

⁶ ამ შემთხვევაში ჯუანშერი და „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანი ასახელებენ „დარიალ/დარიალას“: ჯუანშერი. ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა. გვ. 157; ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი. გვ. 151.

⁷ მომდინარეობს „ქართლის ცხოვრების“ თეიმურაზისეულ და ქუთაისის ისტორიული მუზეუმის ნუსხებიდან.

ოვსეთისანი, რომელსა ჩუენ დარიანისად უნოდთ. და აღაშენნა მას ზედა გოდოლნი მალალნი, და დაადგინნა მცველად მახლობელნი იგი მთეულნი¹. არა ჴელენიფების გამოსვლად დიდთა მათ ნათესავთა ოვსთა და ყივჩაყთა თვნიერ ბრძანებისა ქართველთა მეფისა². ჩანართის გვიანდელობას ამ-ტკიცებს ტექსტში თურქული მოდგმის „ყივჩალის“ მოხსენიება, რომელიც ვახტანგ გორგასლის დროს ვერ იქნებოდა. „კარნი ოვსეთისანი“ მიუთითებს, რომ დარიალის ხეობით ხდებოდა ოსთა შემოსვლა ქართლის სამეფოში, ასევე ამ გზით იყო შესაძლებელი გადასვლა ოსებით დასახლებულ მინებზე. არსადაა მითითებული, რომ დარიალის ხეობა და კარი („არაგვის კარი“), ამ შემხთხვევაში „დარიანისად“ ნოდებულნი, ოსების ტერიტორიაზე მდებარეობდა. აღნიშნული ინფორმაცია გვაფიქრებინებს, რომ სანამ ვახტანგ გორგასალი გაამაგრებდა ოსებისკენ მიმავალ (უკვე არსებულს) გასასვლელებს, მას უკვე ერქვა „არაგვის“ და „დარიალის“ კარი.

იოანე საბანის ძის „აბო ტფილელის წამებაშიც“ აღნიშნულია, რომ ხაზარეთში მიმავალმა ნერსე ერისთავმა „განვლო მან კარი იგი ოვსეთისად, რომელსა დარიალან ერქმის“³. მ. საბინინის მიერ გამოცემულ ტექსტში კი მოცემულია: „რომელსა დარიელ ერქუმის“⁴. მკვლევართა მიერ მიჩნეულია, რომ „აბო ტფილელის წამება“ IX-X სს-თა ნუსხებით არის წარმოდგენილი⁵. ნუსხებში შემორჩენილია ასევე „დარიალ“, „დარილან“, „დარიან“ ფორმები, რომლებსაც კ. კეკელიძე ვარიანტებად მოიხსენიებდა და დარილანთან შედარებით, მექანიკურ შეცდომად მიაჩნდა⁶. „მოქცევაი ქართლისაის“ ტექსტში კი, რომლის ნუსხა იმავე პერიოდითაა დათარიღებული (შატბერდის კრებული – X ს.), „კარნი ოვსეთისანი“, რომლებიც სპასრსელებმა გაამაგრეს, არ არის მოხსენიებული „დარიალ/დარილანად“⁷.

ლოგიკურად, „შექმნა კარნი ოვსეთისანი“, „განვლო კარი იგი ოვსეთისანი“ ნიშნავს, რომ ოსეთისკენ მიმავალი კავკასიის გადასასვლელები გაამაგრდა და მოხდა ოსთა მიმართულებით არსებული გასასვლელის გავლა,

¹ „მახლობელნი მთეულნი“-ში ს. მაკალათია მოხევეებს გულისხმობდა: ს. მაკალათია. ხევი. გვ. 38.

² ჯუანშერი. ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა. გვ. 156.

³ კ. კეკელიძე. ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა. ტფ., 1935, გვ. 64; ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია. I, შედგენილი სოლ. ყუბანეიშვილის მიერ, თბ., 1946, გვ. 61; ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. I, გვ. 58.

⁴ საქართველოს სამოთხე. სრული აღწერა და ლუანთა და ვნებათა საქართველოს წმიდათა. შეკრებილი ხრონოლოგიურად და გამოცემული პეტერბურლის სასულიერო აკადემიის კანდიდატის ივერიელის გობრონ (მიხაილ) პავლის ძის საბინინის მიერ. პეტერბურლი, 1882, გვ. 339.

⁵ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. I, გვ. 6.

⁶ კ. კეკელიძე. ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა. გვ. 12, 13, 86.

⁷ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. I, გვ. 94.

როგორც ქართლის სამეფოს ჩრდილოეთ საზღვრის უკიდურესი სათვალთავლო გამშვები პუნქტისა¹.

ამ გზით ყივჩაღების შემოყვანას მართლაც ჰქონდა ადგილი დავით აღმაშენებლის დროს, როდესაც მეფემ „აღიხუნა ციხენი დარიალასა და ყოველთა კართა ოსეთისათა და კავკასიის მთისათანი და შექმნა გზა მშვიდობისა ყივჩაღთათჳს“². ვახუშტი ბაგრატიონიც აღნიშნავს, რომ მეფემ დაიკავა „კარი დარეილისა“³. დავით აღმაშენებელს ამ საქმისთვის მოუწია არამარტო დარიალის ხეობის, არამედ, ოსეთისკენ და ჩრდილო კავკასიისკენ მიმავალი ყველა კარ-გასასვლელის სტრატეგიული ციხეების აღება და გამაგრება⁴.

დარიალის „დარი+ალანად“ (სპარს. არი ლლან/ალანთა კარი) ანუ „ოვსთა კარად“⁵ გააზრება შედარებით გვიან პერიოდში უნდა მომხდარიყო. ვ. გოილაძე „დარიალს“, როგორც „ალანთა კარის“ სახელდებას, სასანიანთა პერიოდს უკავშირებს, რომელიც „სარმატულ სამყაროში ალანთა გამოჩენასა და მათ დანინაურებას მოჰყვა“⁶. მას ეთნიკური სახელი „ალანი“ ზოგა-

¹ „ქართლის ცხოვრების“ თხზულებებში მრავალი ფაქტია, რომელიც ადასტურებს, რომ დარიალ/დარიალანი დროის სხვადასხვა მონაკვეთში აღმ. საქართველოს (ქართლის) მეფეთა ხელშია. მაგ., ჟამთააღმწერლის ცნობით, დავით ლაშას ძეს ოქროს ურდოს ყაენი სთხოვდა „გზასა დარეილასა“, საილხანოშიც ეშინოდათ, რომ მეფეს არ მიეცა „გზა დარიალანისა“: ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. გვ. 220; ჟამთააღმწერელი. ქართლის ცხოვრება, II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1959, გვ. 245; გიორგი VII თემურ-ლენგის წინააღმდეგ ბრძოლის დროს „გამოიყვანა დარეილიდამ ოვსნი დიდძალი და კავკასნი“: ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. გვ. 269.

² დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართლის ცხოვრება. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955, გვ. 336.

³ ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. გვ. 159.

⁴ ამ ფაქტთან დაკავშირებით განსხვავებულ მოსაზრებას გამოთქვამს ნ. ბერძენიშვილი: „დავითის ეს საქმიანობა - დარიალის კარების ხელში აღება - იყო არა თავდაცვის აქტი ჩრდილოეთიდან მონოლილ მომთაბარეთა შემოსევის წინააღმდეგ, არამედ ღონისძიება შეტევისა და გავლენის მიზნით კავკასიის მთიანეთსა და იმიერკავკასიის ხალხებზე“: ნ. ბერძენიშვილი. გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში. თბ., 1966, გვ. 56. ს. მაკალათია არ გამორიცხავს, რომ დარიალის ხეობით შემოყვანილი ყივჩაღების ნაწილი მეფეს ხევეიც დაესახლებინა, შესაძლოა ჩრდილოეთის საზღვრის დაცვის მიზნით: ს. მაკალათია. ხევი. გვ. 40.

⁵ მზია ანდრონიკაშვილს „აბო ტფილელის წამებაში“ მოხსენიებული „კარი იგი ოვსეთისაი“ მიაჩნია „დარიალანის“ გლოსად: მ. ანდრონიკაშვილი. ირანული სატომო ადგილის სახელები ძველ ქართულ საისტორიო თხზულებებში. გვ. 20-21; მ. ანდრონიკაშვილი. ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან. I, გვ. 49.

⁶ ვ. გოილაძე. ოსთა წინაპრები ძ.წ. VII-ახ.წ. XV საუკუნეებში. თბ., 2018, გვ. 78; ქართულ ისტორიოგრაფიაში ზოგიერთი მეცნიერის მიერ მიღებულია, რომ „ალანთა კარი“ (გასასვლელი) მოიხსენიება ე.წ. „ზოროასტრის ქაბასს“ შაჰურის წარწერაში. თუმცა, როგორც, სამართლიანად შენიშნავდა თ. ყაუხჩიშვილი, „წარწერის ერთი ადგილი (Iⁿⁿ

დი მნიშვნელობის სახელად მიაჩნია, ისევე როგორც „სკვითი“ და „სარმატი“¹. „ალანთა კარის“ მნიშვნელობით გააზრებას გვიანდელად მიიჩნევს ჯ. გვასალია, რომელიც კავკასიის გასასვლელის უძველეს სახელწოდებად „არაგვის კარს“ თვლის². მზ. ანდრონიკაშვილი აღნიშნავდა, რომ სპარსული წარმოშობის ისეთი სახელები, როგორიცაა „დარიალანი, დარუბანდი, ადარბადაგანი“ და სხვ. „თავისი ფორმის მიხედვით გვაფიქრებინებენ, რომ ისინი სასანიდების ეპოქაშივე შემოვიდნენ“³. მკვლევარს ქართულ წყაროებში მოხსენიებული დარიალ/დარიალანის ფორმებიდან მოჰყავს „დარი-ალან, დარალანი, დარიალა, დარიელო, დარიელი, დარიალამი“ ფორმები. იგი მიიჩნევს, რომ ამ ფორმათაგან ამოსავალია „დარი ალან და ქართული ხალხურია დარიელი. დარიალანის სხვა ფორმები გადამწერის დამახინჯების შედეგი უნდა იყოს“⁴.

სპარსულ „დარი-ალანს“ შეესაბამება არაბული „ბაბ-ალ-ლან“, რომელიც გააზრებულია, როგორც „ალანთა ციხე“. იბნ რუსტეს ცნობით, ალანთა სამეფოდან 10 დღის სავალზე მდინარის ხეობის გავლის შემდეგ მიაღწევდნენ მთების მწვერვალზე მდებარე, მთებითვე გარშემოზღუდულ ციხეს, რომლის ქვემოთ გზა მიემართებოდა. ამ სიმაგრის კედელს, მისი მკვიდრნი, 1000 კაცი იცავდა დღე-ღამის განმავლობაში⁵. მასუდის ცნობით, „ალანთა ციხე“, ალანთა სამეფოსა და კავკასიონის ქედს შორის არის, გადმოკიდებული ხიდთან ერთად უზარმაზარ მდინარეზე. მასუდი ხასგას-მით აღნიშნავს, რომ იქ მყოფ ჯარს ევალებოდა დაეცვა კავკასიონიდან მომავალი გზა ალანებისგან. ციხე ბატონობდა ამ გზაზე. ციხე აშენებული იყო კლდეზე და არანაირი საშუალება იყო აეღოთ იგი. შეუძლებელი იყო ასევე იქ მყოფთა თანხმობის გარეშე გზაზე გატარება⁶. იაკუთი „ბაბ

TR’) მკვლევართა შორის საკამათო აღმოჩნდა: ზოგის აზრით ის ნიშნავდა „ალანთა კარს“, ზოგის აზრით - „არანთა“ ანუ „ალბანთა კარს“ - ე.ი. ერთ შემთხვევაში დარი-ალს, მეორე შემთხვევაში დერბენდს“: თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. გვ. 260. ამ საკითხთან დაკავშირების უფრო დაწვრილებით იხ.: გ. წერეთელი. შაპურის წარწერის 'I'nn TR'. თბილისის უნივერსიტეტი გიორგი ახვლედიანს. საიუბილეო კრებული მიძღვნილი გ. ახვლედიანის დაბადების 80 წლისთავისადმი, თბ., 1969, გვ. 327-329; Луконин В. Г. Древний и раннесредневековый Иран. М., 1987, გვ. 220; Фрай Р. Наследие Ирана. М., 2002, გვ. 291. „ალბანთა კარს“ მიიჩნევს ვ. გოილაძე.

¹ ვ. გოილაძე. ოსთა წინაპრები ძ.წ. VII-ახ.წ. XV საუკუნეებში. გვ. 61.

² ჯ. გვასალია. არაგვის კარი (დარიალანი). ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან. 1976, გვ. 144; ჯ. გვასალია. საქართველოს სამხედრო გზის ისტორიისათვის. მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის და ხელოვნების ისტორიის სერია, 1972, №2, გვ. 30.

³ მ. ანდრონიკაშვილი. ირანული სატომო ადგილის სახელები ძველ ქართულ საისტორიო თხზულებებში. გვ. 41.

⁴ იქვე, გვ. 20-21.

⁵ СМОНПК. 1903, в. 32, გვ. 51.

⁶ СМОНПК. 1908, в. 38, გვ. 53.

ალ-ლანს“ მოიხსენიებს, როგორც „სამყაროს საკვირველებათაგანი“¹. არაბული წყაროს მონაცემები სავსებით შეესაბამება ანტიკური ხანის ზემო-აღნიშნულ მწერალთა ცნობებს, რომელიც დარიალანს „კავკასიის კარად“ მოიხსენიებენ. არაბი დამპყრობლები მნიშვნელოვან ყურადღებას აქცევდნენ ამ გასასვლელს. „კარი დარიელისა“ დაიპყრა მურვან ყრუმ, ბულა თურქმა „დარიალანით“ გადმოიყვანა ოსები და დაასახლა დმანისს².

მოვსეს ხორენაცი ერთ შემთხვევაში, როდესაც უფლისწული ზარეჰის დაატყვევების ამბავს მოგვითხრობს, არ მოიხსენიებს ალანთა ციხეს, ქართველებმა, იგი „კავკასიის მთაზე ციხეში“ ჩასვეს³. ამ ციხეს ლეონტი მროველი „ციხესა დარიალანისას“ უწოდებს, ვახუშტი ბაგრატიონი – „დარიელას“, „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანი კი „დალარას“⁴. მაგრამ, ერთგან, მოვსეს ხორენაცი, როდესაც წმ. ნინოზე საუბრობს, აღნიშნავს, რომ „მან იქადაგა [სახარება] კლარჯეთიდან დანყებული ვიდრე ალანთა და კასპიის კარებამდე“⁵. ორივე შემთხვევაში მიუთითებს, რომ ციხეც და გასასვლელიც ქართლის მეფეთა ხელშია. სომხური გეოგრაფიის მიხედვითაც, „აქსანაგ იორი“ – „ალანთა კარი“ (გასასვლელი) წანარების ტერიტორიაზეა მითითებული⁶.

სტ. ორბელიანის „ცხოვრება ორბელიანთა“-ს ძველ ქართულ თარგმანების ორივე ტექსტში მოიხსენიება „კარი დარიელასი“ და „დარიელა“ (სომხური ტექსტში „იორი ზარქაქაქა“)⁷. ისტორიკოსს ასევე მოეპოვება მეტად მნიშვნელოვანი ინფორმაცია იმასთან დაკავშირებით, რომ ალანთა კარს ადრე „დარიალი“ რქმევია, ხოლო მის დროს უკვე „ჯასანის ხეობა“. ისტორიკოსის ცნობით, ამ გზით მოდიოდნენ ხაზარები, ალანები, ოსები,

¹ იაკუთის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. ნაკ. I, არაბული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლით გამოსცა ეთერ სიხარულიძემ, თბ., 1964, გვ. 21, 81.

² ჯუანშერი. ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა. გვ. 234; მატთანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955, გვ. 256-257.

³ მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია. ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ალექსანდრე აბდალაძემ, თბ., 1984, გვ. 140.

⁴ ლეონტი მროველი. ცხოვრება ქართველთა მეფეთა. გვ. 49; ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. გვ. 65; ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი. გვ. 53.

⁵ მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია. გვ. 172; შდრ. მოვსეს ხორენაცი „დარანალის“ სახელწოდებით მოიხსენიებს უღელტეხილს, ეფრატის ხეობაში, სავარაუდოდ გადასასვლელის მნიშვნელობით: მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია. გვ. 211.

⁶ Армянская география VII века (приписывавшаяся Моисею Хоренскому). Текст и перевод с присовокуплением карт и объяснительных примечаний издал К. П. Патканов. СПб., 1877, гв. 37.

⁷ სტეფანოს ორბელიანის „ცხოვრება ორბელიანთა“-ს ძველი ქართული თარგმანები. ქართულ-სომხური ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი და საძიებლები დაურთო ე. ცაგარეიშვილმა, თბ., 1978, გვ. 27, 116.

ყივჩალები“ და ჯარი ჩრდილოეთის ულუსიდან, ბერქას შთამომავლები¹. თუ სტიფანოს ორბელიანის ცნობას დავეყრდნობით, „დარიალი“ „ალანთა კარზე“ უფრო ძველი სახელწოდება ყოფილა, რასაც მხარს უჭერს ასევე ქართულ წყაროთა მონაცემებიც და „დარილ/დარიელ/დარიალ-ის“ სხვადასხვა ფორმები არ შეიძლება მივიღოთ მხოლოდ „დარიალანის“ დამახინჯებულ ფორმად.

აგრეთვე გიულდენშტედტიც, რომელიც ხევს ქართულ თემად მიიჩნევს, დარიალს მოიხსენიებს, როგორც Dariella და აღნიშნავს, რომ „ძველი ციხე-სიმაგრის დარიალის პირდაპირ, არის ტყვიის კრიალას ძარღვები². იგი დარიელს აგრეთვე, „არაგვის კარს“ უწოდებს³. თვით პავლე ციციანოვი დარიალს „კავკასიის ჭიშკრად“ მოიხსენიებს⁴.

როგორც ვნახეთ, „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანი, ვახუშტი ბატონიშვილი და სხვა ქართული წყაროები ძირითადად მოიხსენიებენ „დარიალ“/„დარიელას“ (გზა და კარი). „დარიალ/დარიალანის“ გარდა, „ქართლის ცხოვრების“ ნუსხებში დარიალი მოიხსენიება, როგორც „დარულა / დარალა / დარიელო“; „დარალა / დარალას / დარალასი / დარალისა / დარალისასა“; „დარლანისი / დარლანისა“; „დარლანისა / დარლანისასა“; „დარიანისასა“. ფარსადან გორგიჯანისძეს, რომელსაც რ. კიკნაძის გამოკვლევით, წყაროდ გამოყენებული აქვს „ქართლის ცხოვრების“ ორი სხვადასხვა ნუსხა, დარიალი „დარალამის“ ფორმით აქვს მოცემული. ოსთა სტიქიური შემოსევებისგან ქართველებსა და მონღოლებს უნდა დაეცვათ „კარი დარალამისა და გზანი დვალეთისა და ოსეთისა“⁵. აქ „დარალამი“ (დარიალ/დარიალანი) არ არის მოხსენიებული ე.წ. „ოვსთა კარად“.

„დარიალის“ ზემოთ განხილული ფორმები შეუძლებელია ყველა დამახინჯებული ფორმა იყოს „დარი+ალანისა“ (ალანთა კარი), რომელიც ძირითადად აღმოსავლურ წყაროებში დამკვიდრდა. კავკასიაში ალანთა გამოჩენამდე, მდინარეს, რომელიც აღნიშნულ ხეობას ქმნის „დარიელო“ ან „არაგვი“ ჰქვია, რაც დაფიქსირებულია „ქართლის ცხოვრებაში“. „არაგვის კარი“ და „დარიალის კარი“ ხეობაში გამავალ კლდეკარზე მიუთითებს, საიდანაც შეიძლებოდა, როგორც გასვლა, ასევე შემოსვლა. Словарь кавказских языков-ში „შესვლა“-ს (Войти) თუშური შესატყვისია Долар⁶. „გამოსვლა“-ს

¹ История Монголов по армянским источникам. I, перевод и объяснения К. Патканова, СПб., 1873, გვ. 62.

² ვ. გამრეკელი. საქართველოს 1772 წლის რუკა. თბ., 1964, გვ. 32, 88.

³ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. გვ. 189.

⁴ Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. 2, Кавказ и Закавказье за время управления генерала от инфантерии, князя Павла Дмитриевича Цицианова, 1802-1806, под ред. Ад. Берже, Тфл., 1868, გვ. 224.

⁵ ჟამთააღმწერელი. ასწლოვანი მატიანე. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა რევაზ კიკნაძემ, თბ., 1987, გვ. 230.

⁶ Халилов М. Ш., Климов А.Г. Словарь кавказских языков. Сопоставление основной

ჩეჩნური შესატყვისია Далар, ხოლო „გამოყვანა“-ს – Даладар¹. თანამედროვე ინგუშურში „გასასვლელი“-ს შესატყვისია Чакхдалар, тЕхвалар, дIавахар². თანამედროვე ჩეჩნურში „გასასვლელი“ არის Чехкдалар, გადასვლა – дала, გადასასვლელი – далар, თავდასხმაზე გადასვლა – ТЕлахтаре далар³, „გადასასვლელი“ ორივე ენაზე – Дехьадалар⁴. როგორც ვხედავთ ვაინახურ ენებზე „გადასასვლელ“/“გასასვლელის“ და მასთან დაკავშირებული სიტყვების აღნიშვნაში ფიგურირებს „დალარ“ სემანტი. არ გამოვრიცხავთ, რომ „ქართლის ცხოვრების“ ძველ სომხურ თარგმანში და ზოგიერთ ნუსხაში მოხსენიებული „დალარ/ დალარა/ დარალა/ დარულა“ დარიალანის დამახინჯებული ფორმა კი არ უნდა იყოს, არამედ გასასვლელის კონკრეტული სახელწოდება, რომელსაც სემანტიკურად სავსებით შეესაბამება დარიალის ანუ თერგის ვინრო და კლდოვანი სტრატეგიული მნიშვნელობის კარ-გასასვლელის სახელი, რომელიც ვაინახი ხალხის (შდრ. „დურძუკები“) ენებში შემოგვრჩა.

სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი გასასვლელის (კარი) ფუნქციიდან გამომდინარე, სემანტიკურად, ძალზედ საინტერესოა აგრეთვე, ის ინფორმაცია, რომელიც ქართველურმა ენებმა და მისმა ზოგიერთმა დიალექტმა შემოგვინახა. თუშურ დიალექტზე „დარიელ“-ი თვალთვალს, „ჩუმად თვალყურის ქერას“ ნიშნავს, „უდარიელა-უთვალთვალა“ ან „ჩასაფრებით თვალთვალს“⁵. ქართლურ დიალექტზეც „დარილ“-ი თვალთვალს, ზვერვას, დარაჯობას, „საფარიდან თვალყურის დევნას“ ნიშნავს⁶. კახურ დიალექტზე „დადარიელება“ დადარაჯებას, ჩასაფრებას და თვალთვალს აღნიშნავს⁷. ასევე, ქიზიყურ დიალექტზე „დარიელობა“ დარაჯობას (შდრ. იდარიელე/უდარიელე) ნიშნავს⁸. ამასთან დაკავშირებით, ძალზედ მნიშვნელოვანია მკვლევარ მ. ჩუხუას დაკვირვება, რომელიც „დარ“-ძირს საერთოქართველურ დონეზე აღადგენს: „სვან. დარ- // დრ, ხ-ე-დრ-ალ ბზ., ხ-ე-დრ-ალ (ოს-დარ-ალ) ბქ., ხ-ე-დარ-ალ ლნტ. „უთვალთვალებს, უდარაჯებს“⁹. ზანურის შესატყვისად მას მიაჩნია დორ: „ე-დორ-ია“ „მარჯვე დრო“, ჭან. ჰე-მ-ინ-დორ-ას „ამ დროს“. მკვლევარი დასძენს, რომ „სვანური დარ- მნიშვნელობით უფრო ქართულის დარილს, დადარილებას ეკედლევა, ხოლო ზანური ფუძეები ქართულის დარ-/დრო-სთან ავლენენ მჭიდრო

ლექსიკი. М. 2003, გვ. 128.

¹ იქვე, გვ. 167.

² Оздоев И. А. Русско-ингушский словарь. გვ. 592.

³ Карасаев А. Т., Мациев А. Г. Русско-чеченский словарь. М., 1978, გვ. 392, 399, 493.

⁴ Мациев А. Г., Оздоев И. А. Русско-чеченско-ингушский словарь. Грозный, 1966, გვ. 407.

⁵ გ. ცოცანიძე. თუშური ლექსიკონი. თბ., 2012, გვ. 85.

⁶ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა. გვ. 184-185.

⁷ იქვე, გვ. 170.

⁸ ს. მენტეშაშვილი. ქიზიყური ლექსიკონი. თბ., 1943, გვ. 53.

⁹ მ. ჩუხუა. ქართველურ ენა-კილოთა შედარებითი ლექსიკონი. თბ., 2003, 91.

კავშირს“¹. ამრიგად, ქართულ დიალექტებში არსებული დარილ/დარიელ და მისგან მომდინარე დადარიელება/დარილობა „დარ“ საერთო ქართველური ძირიდან მომდინარეობს.

სულხან-საბა ორბელიანმა შემოგვინახა ერთი საინტერესო სიტყვა – „დადარნება“² (დადარნებული), რომელიც ახსნილი აქვს, როგორც „ბუსუნს ჯდომა“, საკუთრივ „ბუსუნი“³ კი განმარტებული აქვს, როგორც „სადა არა ჰგონებდე, მტერი მუნ გიმზერდეს“ ან „მუნ ბრძოლა (უ)ყოს“⁴. სამალავის მნიშვნელობით, ასევე საინტერესოა სიტყვა „დარანი“, რომელიც საქართველოს მთისა და ბარის დიალექტებზე საიდუმლო ხვრელს, ციხის სარდაფს, ტყვეთა დასამწყვდევეს, შიშიანობის დროს სამალავს ან რაიმე ამოთხრილს ნიშნავს. მისი შესატყვისია გურულ დიალექტზე „დარნა/დარნე“, ორმო ან მოგრძოდ გამოთხრილი მინა⁵. სულხან-საბა ორბელიანი მას განმარტავს, როგორც „კლდეში ანუ მინას ქვეშ შესასვლელი“ ან „მინა და კლდე შეთხრილი უჩინრად“⁶. *Դարան* (დარან) ასევე სომხურად ნიშნავს „სამალავი, საფარი“ (შდრ. სადარნო), *Դարանակալ* – ჩასაფრებული⁷. „დარილის“ „ქართლის ცხოვრების“ ნუსხებში მოხსენიებული ფორმებიდან საინტერესოდ მიგვაჩნია „დარლალა“ (შდრ. „დარლანისა/დარლანისასა“), რომელიც, სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით, არის „ნაგები დარანი“ ან „ა(ღ) შენებული დარანი“⁸.

ძველი ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში „დადარნება“ განმარტებულია როგორც „დამალვა“, „მზერა“, „საფარს ცხოვრება“ – „დაიდარნა ველსა შინა“; „დაემალა მათ“; „უმზირდით უკანა ქალაქსა“. მისგან მომდინარეობს „დადარ(ა)ნებული“ ანუ „მზირი“ და „ჩასაფრებული“ („დადარნებული იგი აღდგენ ადრე ადგილით მათით“; „მზირნი აღდგედ მსწრაფლ ადგილით მათით“)⁹. მას შეესაბამება „ედარნა“, რომელსაც სულხან-საბა ორბელიანი განმარტავს, როგორც „სადარნოსა მჯდომარე“ ან „დარანთა ყოფილ“¹⁰. მკვლევრის განმარტებით „სადარნო“ კი იგივე საბუსუნოა¹¹. „სადა-

¹ იქვე.

² შდრ. „დარინება“: სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. I, გვ. 199. შდრ. ძველსომხურად – *Մուսնել ի դարան, դարանասուտ լինել, ի դարանի բնակել* – დადარნება: ი. აბულაძე. ძველ ქართული, ძველ სომხური ლექსიკონი. თბ., 2014, გვ. 217.

³ შდრ. იმერულ დიალექტზე – „ბუსუნ-ი ჩუმი ხმა, ჩამი-ჩუმი“: ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა. გვ. 95.

⁴ სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. I, გვ. 123, 186.

⁵ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა. გვ. 183-185.

⁶ სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. I, გვ. 97.

⁷ ლ. მელიქსეთ-ბეგი, სომხურ-ქართული ლექსიკონი. გვ. 86; ი. აბულაძე. ძველ ქართული, ძველ სომხური ლექსიკონი. გვ. 217.

⁸ სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. I, გვ. 199.

⁹ ი. აბულაძე. ძველი ქართული ენის ლექსიკონი. გვ. 107.

¹⁰ სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. I, გვ. 230.

¹¹ სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. II, გვ. 25.

რანო/სადარნე/სადარნო“ ძველი ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში ახსნილია, როგორც „სამზირი“ და „სამსტრო / სამსტორო / სამსტურო / სამსტოვრო“ და იგი მომდინარეობს „დარანისგან“, როგორც საზვერავი („მივიდეს სადარანოდ“ / „ნარვიდეს სამზირად“ / „მოვიდა სამსტოროსა მის უდაბნოდსა“)¹. მას უკავშირდება „სტვნვა/სტუნვა“ – ზვერვა/თვალთვალი².

სულხან-საბა ორბელიანის თანახმად, „მზერა არს გულის წყრომისა დამარხვა, რომელ არს დარილი“, ხოლო „დარილი არს რისხვა მაძიებელი ჟამთა ტანჯვისათვის ვისიმე“³. ამ შემთხვევაში დარილი, რომელიც ბოროტ განზრახვას უკავშირდება⁴, ჩასაფრებასთანაც ასოცირდება. ნ. ჩუბინაშვილის მიხედვით, „დარილი“ (ვუდარილებ) არის „ტურნება მზერა თუ ჟამისძიება“⁵. „დარილი, დადარილება“ (ვუდარილებ) ასევე დ. ჩუბუნაშვილის განმარტებით ნიშნავს: „ვუტურნებ, დროს შევურჩევ, ჟამს ვეძიებ“⁶.

აღნიშნულს ამტკიცებს ქართული ენის დიალექტებში არსებული ლექსიკაც. ქართლურ დიალექტზე „უდარილა/უდარილებს/უდარილებენ“ ნიშნავს: „უდროვა, მომენტი უპოვა, დრო უშოვა“, „დროს ეძებს, რომ თავის ბოროტება მოასწროს“, უთვალთვალენ, უდარაჯებენ, დროს უპოვნიან⁷. ამ სიტყვას შთამბეჭდავად განიხილავს გ. შატერაშვილი, რომელიც აღნიშნავს, რომ „დარილი“ მხოლოდ უბრალო დარაჯობა, ზვერვა, თვალთვალი არ ყოფილა, „დარილი“ გულში ფარულად შენახული რისხვა, გულის-წყრომა და განზრახვის შესრულებისათვის შესაფერ ჟამთა ძიებაა⁸.

¹ ი. აბულაძე. ძველი ქართული ენის ლექსიკონი. გვ. 354, 364.

² ქართული ენის დიალექტებში საინტერესო მასალა შემოგვრჩა „მზირთან“ დაკავშირებით. ერთი მნიშვნელობით მოხვეწურ და თუშურ დიალექტზე იგი ნიშნავს მეთვალყურეს, მოთვალთვალეს და მზვერავს. სხვა მნიშვნელობით თუშურ დიალექტზე ნიშნავს ლაშქარს, ხევსურულად კი „სისხლის ასაღებად ან დავლის საშოვრად წასული ხალხი“; ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა. გვ. 361; ი. აბულაძე. ძველი ქართული ენის ლექსიკონი. გვ. 103.

³ შდრ. „დარილი/დადარილება/მზერა“: სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. I, გვ. 186, 199; „მზირი“ - მსტოვარი ან ჯაშუში, „იმზირა - მზირობა ყო“, „სამზირალი - მზირის ადგილი“, „უმზირდა/უმზერდა - მოკვლად ეძიებდა“; სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. I, გვ. 177, 473. შდრ. ხევსურულ დიალექტზე დარილი - „დალაღეტება, ლალატი“; ა. შანიძე. ქართული კილოები მთაში. თხზულებანი თორმეტ ტომად, I, თბ., 1984, გვ. 311.

⁴ შდრ. „რალი“ – „ბოროტი თქმა“/„ბოროტი ზრახვა“: სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. II, გვ. 10; შდრ. ჩეჩნურად - Дардала/Дардан - განრისხება, გაბრაზება; რ. ფარეულიძე. ჩეჩნურ-ქართული ლექსიკონი. თბ., 2003, გვ. 68.

⁵ ნ. ჩუბინაშვილი. ქართული ლექსიკონი 1812-1825 წწ. გვ. 142.

⁶ ქართულ-რუსული ლექსიკონი. საუნჯე ქართულის ენისა ხელ-ახლად შემუშავებული დავით ჩუბინოვისაგან, სპბ., 1887, გვ. 403.

⁷ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა. გვ. 184.

⁸ ამ სიტყვით გეოგრაფიული სახელწოდების „დარილის“ ახსნის პირველი მცდელობა თეიმურაზ ბატონიშვილს ჰქონია, რომელიც არ არის გაზიარებული, თუმცა საყუ-

ამრიგად, ზემოთ განხილული მასალის საფუძველზე, შესაძლოა დავუშვათ, რომ „დარიალ/დარიელი“ წარმოჩინდება როგორც ჩრდილოეთის სტრატეგიული მნიშვნელობის კარ-გასასვლელის სახელწოდება, რომელიც, კარის ფუნქციიდან გამომდინარე, სემანტიკურად ასევე მოიცავს ჩასაფრების, დაზვერვის და თვალთვალის მნიშვნელობას. ამ შინაარსით გააზრება სრულებითაც არ უშლის ხელს მისი, ასევე, რომელიმე სატომო სახელწოდებით სახელდებას, რაც აისახა კიდევ ანტიკურ და აღმოსავლურ წყაროებში.

რადღებოდ მიიჩნევა: გ. შატბერაშვილი. თვალადური ქართულის ჭაშნიკი. თხზულება 4 ტომად, ტ. 4, თბ., 1975, გვ. 438; ს. ყუბანიეშვილის რედაქტორობით გამოცემულ წიგნში, „თეიმურაზ ბაგრატიონის წერილები აკად. მ. ბროსესადმი“, არ შესულა პეტერბურგის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის არქივში დაცული თეიმურაზ ბაგრატიონის ბროსესადმი გაგზავნილი ზოგიერთი განმარტება, მაგ., როგორცაა „დარიალა, განმარტება შემეცნებისათვის დარიალას კარისა“: ლიტერატურული საქართველო, 1964, №45; ეს წერილი E91 (E156)-ით არის მითითებული აღნიშნული არქივის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობაში. აღწერილობის მიხედვით, საკითხი ეხება ადგილის მოკლე ისტორიას, სახელწოდების ანალიზს ქართულ წყაროთა მონაცემებზე დაყრდნობით. ნაშრომი დანერგილი უნდა იყოს 1838 წლის ბოლოს პეტერბურგში: Орбели П. Р. Грузинские рукописи института Востоковедения АН СССР. М.-Л., 1956, გვ. 42-43. სამწუხაროდ ამ დოკუმენტზე წვდომა არ გვაქვს, რაც გაამდიდრებდა და მეტ ინფორმაციას შესქენდა „დარიალ-დარიალანის“ ეტიმოლოგიას.

THE NAME OF DARIALI ACCORDING TO THE GEORGIAN CHRONICLES AND ITS DIALECTICAL CORRESPONDENCES

Ketevan Kutateladze

Georgia

The strategic pass – Gates of the Caucasus, known as the „Caucasus Gates“, the „Iberian Gates“, the „Caspian Gates“, the „Sarmatian Gates“, is represented in the „Georgian Chronicles“ („Life of Kartli“) under the name „Darial / Dariel / Darialani“, although it has also an old Georgian name, preserved in Georgian sources.

Strabo considered the Caucasus to be the pass between the Black and Caspian Seas, and pointed that it „strengthens the passage that separates [the seas]. [This mountain] borders Albania and Iberia to the south, and the lowlands of Sarmatia to the north“. Strabo also adds that the Albanian and Iberian tribes occupy basically the above „mentioned pass called „the Caucasus Gates“¹. Pliny also calls it „the Caucasus Gates“. According to Pliny’s description, „the natural exit between the rocks is bounded by iron-plated logs under which, in the middle of the rocks, the river flows down, and on the side of the Gates there is a fortress on the rock, known under the name Kumania², which was built up to obstruct the passage and avoid passing the tribes, amassed at the entrance“³. He considers that the Gates is on the territory of Iberia, and adds that via crossing Iberia, the exit „leads to the land of Sarmatia“⁴.

---

¹ Qaukhchishvili T. Strabo’s Geography, Information about Georgia, Tb., 1957, pp. 126-127 (in Georg.).

² The etymology of this name is unknown, in Georgian historiography in one case it is identified with „Dariali Fortress“, in another case with „Kumlistsikhe“ (Kazbegi district, Gudauri community), which is located on the southern slope of Jvari Pass on the bank of Mtiuleti Aragvi: Orthographic Dictionary. Tb., 1987, p. 110 (in Georg.); Topo archaeological Dictionary of Life of Kartli. ed. G. Gamqrelidze, Tb., 2013, p. 739 (in Georg.); The name Kumania requires proper explanation, although it is possible that the general name of any of the nomadic peoples, such as „Sarmatians“, „Scythian“, „Alans“, etc. was implied. Stephen of Byzantium names the Comans by the Caspian Sea: Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказь, собрал и издал с русским переводом В. В. Латышев. I, в. II, СПб., 1896, p. 261; Kuma is a river in the North Caucasus, which is referred to by Guldenstedt in Circassia; Guldenstedt’s trip to Georgia, g. Gelashvili Edition, vol. I, Tb., 1962, vol. II, Tb., 1969, p. 53.

³ Arbolashvili L. Pliny the Elder’s „History of Nature“ as a Source of Georgian History. Caucasiological Series, III, Tb., 2006, p. 151 (in Georg.); Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказь, собрал и издал с русским переводом В. В. Латышев. II, в. I, СПб., 1904, p. 182; Известия древних греческих и римских писателей о Кавказь, собрал и перевел с подлинников К. Гань. ч. I, Тб., 1884, p. 107.

⁴ Arbolashvili L. Pliny the Elder’s „History of Nature“. p. 153; Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказь. p. 184.

Pliny notes that the Gates of Iberia mistakenly is called the Caspian¹ Gates² which, as mentioned above is called the „Caucasus Gates“³. Strabo makes a mention of the fortress as an impregnable one³.

Leonti Mroveli calls Darial „the Aragvi Gates“⁴. Juansher also calls „Aragvi“, the river, that passes through „Darialan“: „and this river is also called Aragvi“ as the both rivers originate in the same mountain: The Aragvi of Kartli and the Aragvi of Ossetia⁵. This river is the same Terek, which Vakhushti Batonishvili sometimes refers to as „Aragvi“ and sometimes as „Lomek“: „The river of Khevi up to Cherkassy is called Aragvi and the Lomek river from ancient times, and now it is called Terek, which „flows from Khevi to the Caucasus“⁶. An old Armenian translation of „Kartlis Tskhovreba“ („Life of Kartli“) refers to „the Aragvi Gates“ as „Dariala“⁷, while in the Mariam’s version of „Kartlis Tskhovreba“ it is called „Da: Rghala.“⁸.

According to Ana’s „Life of Kartli“ the river, which flows into the Dariali gorge, is called „Dariealo“⁹. Teimuraz Bagrationi also mentions that one out of the two Gates

¹ T. Kaukhchishvili noted that according to ancient sources, the „Caspian Gates“ is sometimes understood as „Dariali“ and in some cases as „Darubandi“: T. Kaukhchishvili, *Ancient Greek Sources of Georgian History*. Tb., 1976, p. 218 (in Georg.); Inadze M. *Caspian Gate (Dariali, Darubandi)* In *International Diplomatic Relations of I-VI Centuries BC, Georgian Diplomacy, Yearbook, III*, Tbilisi, 1996, p.50] (in Georg.). G. Gozalishvili dedicated a special letter to the „Caspian Gates“, which refers to Darial: Gozalishvili G. *Caspian Gate*. Enimkis Moambe, V-VI, 1940, pp. 469-477 (in Georg.). On this issue, see also: Cheishvili G. *The Caspian Gates, Iberian Borders and International Relations in the 6th Century*. *Annals*, 2014, N2, pp. 164-194.

² Gozalishvili G. *Caspian Gate...* p. 470; *Известия древних греческих и римских писателей о Кавказье*. p. 109.

³ Qaukhchishvili T. *Strabo’s...* p. 129; *Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказь*, собрал и издал с русским переводом В. В. Латышев. I, в. I, СПб., 1893, p. 140; *Известия древних греческих и римских писателей о Кавказье*. p. 68.

⁴ Leonti Mroveli. *Life of Georgian Kings*. *Life of Kartli, I*, text established according to all major manuscripts by S. Kaukhchishvili, Tb., 1955, p. 12 (in Georg.); *History and admiration of Monarchs*. *Life of Kartli, II*, 1959, p. 44 (in Georg.).

⁵ Juansheri. *Life of Vakhtang Gorgasali*. *Life of Kartli, I*, text established according to all major manuscripts by S. Kaukhchishvili, Tb., 1955, p. 151.

⁶ Vakhushti Batonishvili. *Description of the Kingdom of Georgia*. *Life of Kartli, IV*, text established according to all major manuscripts by S. Kaukhchishvili, Tb., 1973, pp. 356, 633.

⁷ Old Armenian translation of the *Life of Kartli*. Georgian text and old Armenian translation with research and dictionary was edited by Ilia Abuladze, Tb., 1953, p. 15-16; Leonti Mroveli notes that the „Khazars“ would enter the Caucasus through two entrances - „Seaside / Daruband“ and „Aragvi Gates / Dariala“: Leonti Mroveli. *Life of Georgian Kings*. p. 12; Regarding the same fact, the old Armenian translation mentions the following except for „Darubandi“: „The Khazars found another door called Dariala“ [pp. 15-16], text for the Rummyantsev’s list states that in addition to the Sea Gates / Daruband, there was „another road to Dariela, which passed through the Caucasus via the Aragvi“: *Life of New Kartli*. Vakhtang’s edition, published by Goneli Arakhamia, Tb., 2017, p. 273 (in Georg.).

⁸ Corrected in the footnotes as „Darialai.e.Dariala“: *Life of Kartli, Queen Mariam’s version*, published by E. Takaishvili. Tb., 1906, p. 9 (in Georg.).

⁹ *Life of Kartli, list of Queen Anna*, edited by Simon Kaukhchishvili, Tb., 1942, p. 99 (in Georg.);

of the Caucasus is the „Gates of Dariela (i.e. Khevi), which flows „through Lomek (i.e., through the river Terek“¹. Thus, the river which forms the Dariali Gorge, according to „Life of Kartli“ is called „Aragvi“ and „Dariealo“ and, respectively, the both names the „Aragvi Gates“ and the „Dariali Gates“ mean the exit to the Terek i.e. the Dariali Gorge.

Vakhushti Batonishvili informs us that the king Asphagur „Opened the Gates of the Caucasus and brought out Ossetians and Lezgins“ and attacked the Persians². Regarding the same fact, Leonti Mroveli’s „Life of Kings“ notes that „Asphagur opened the Gates of the Caucasus, and brought out the Ossetians Lezgins and Khazars“³. This is the case when „Darial / Darialani“ is called the „Caucasus Gates“ in „Life of Kartli“.

Weidenbaum, in accordance with the folk speech, refers to the Dariali Gorge as the „Khevi Gates“ i.e. the Gates of the Gorge, in this case of Terek i.e. the Dariali Gorge⁴.

According to the Georgian sources, the crossing over the Aragvi Gorge to the Terek Gorge occurred from the Jvari Pass: „They crossed over the Jvari Pass and arrived to Darial“⁵. The Jvari Pass is a pass in the Jvari mountain. Vakhushti Batonishvili mentions „Pass“ when describing Khevi. He notes that the Khevi river i.e. the Terek meets Khevi to the Northward of the Gorge, which is called „a descent“⁶. A descent i.e. downhill is connected with going down⁷. The Georgian military road passed through the „Jvari i.e Khevi Mountain Pass“ (2388 m)⁸.

According to the Georgian source, „Darial / Darialani“ is not just the name of one geographical point. It also denotes the name of both the Gates and the Locking Fortress. Vakhushti Batonishvili also mentions other fortresses in the gorge, which should have had a unified system of military readiness against the enemy entering the gorge. It is supposed, that the David and Darial Fortresses were preferable for locking the Nomadic tribes from intervention or bringing them for help“⁹.

Weidenbaum notes that „this Gates was in the territory of Iberia, where Diriodoris was a flowing with noise: Путеводитель по Кавказу. составил Е. Вейденбаум. Тб., 1888, p. 265.

¹ Batonishvili Teimuraz, History from the Beginning of Iveria, i. e. Georgia, which is entirely of Georgia. SPB., 1848, p. 70 (in Georg.).

² General name of the people of Turkish Origin: Batonishvili Vakhushti. Description of the Kingdom of Georgia. Life of Kartli, IV, Tb., 1973, p. 71 (in Georg.).

³ General name of the people of Turkish Origin: Life of Kartli. I, Tb., 1955, p. 59.

⁴ Путеводитель по Кавказу. p. 265.

⁵ Life of Kartli. II, Tb., 1959, p. 443 (in Georg.).

⁶ Vakhushti Batonishvili. Description of the Kingdom of Georgia. p. 356.

⁷ Abuladze II. Dictionary of the Old Georgian Language. Tb., 1973, pp. 502, 126; Orbeliani Sulkhan-Saba. Dictionary Georgian. I, Tb., 1991; II, Tb., 1993, p. 300 (in Georg.); Comp. In ancient Armenian darivayr / darivar – դարիվայր/ դարիվար – „descend, slope“: Melikset-Beg L. Armenian-Georgian Dictionary. Edited by Merab Robakidze, Tb., 1996, p. 86.

⁸ Maruashvili L. Physical Geography of Georgia. Tb., 1964, p. 176 (in Georg.).

⁹ Cheishvili G. Caspian Gates. Iberian Borders and International Relations in the Sixth Century, Annals, 2014, N2, Tb., p. 186 (in Georg.).

Vakhushti Bagrationi mentions the „Arsha Fortress“ below the decent, on the slope of the glacier, on a high cliff, bounded by a rock and „inaccessible for men“¹. The castle could only be approached from the north, a narrow exit of which was blocked by a wall and a Gates. The fort was quite large and during the war almost the whole gorge was sheltered, the fort was also supplied with water². It is located in the Chkhati water ravine, where there is the Arshi waterfall and the icon niche „in the name of St. White George“³. „Chkhati“ in the Mokhebian, Tush and Mtiulian dialects means a waterfall, a cascade⁴, by which this ravine was distinguished.

After that, Vakhushti name the „Ghudushauri Fortress“ at the confluence of the Achkhoti and Terek rivers, which is considered as the „Sno Fortress“. It is perched on an overhanging cliff and is difficult to reach, protecting the Ghudushauri Gorge. The fortress has tiers of warriors with holes for guns and boulders. The garrisons of the Arsha and Sno Fortresses acted jointly when a common enemy was attacking⁵. Vakhushti mentions that the road to Gudamakari passed over this Gorge, and northward he names Stephantsminda, and to its west Gerget⁶.

„Gueleti is the next geographical point, mentioned by Vakhushti, where David the son of Demeter, the insurgent against the Mongols, took shelter; the Mongols could not capture the fortress. According to the data of the Georgian sources, the Gueleti Fortress is located in the „Darial / Dar [i] ali“ Gorge⁷.

The Ilkhanate Mongols' activation in the Aragvi and Dariali Gorges was conditioned by their fear that David could give these roads to the representatives of Golden Horde against them. Gueleti Fortress is built on the two high cliffs and „a narrow pass, connecting these rocks“⁸. Water flowing from Khde joins the river Terek at the Gueleti village and then flows into the Dariali defile full of massive granite rocks⁹.

---

¹ In the Khevsur, Mtiul and Gudamakruli dialects, „Arsha“ was called a gun with zinc bullets (cf. „Arshaviani“): Dictionary of Georgian Synonyms. Tb., 1978, p. 40 (in Georg.); Vakhushti Batonishvili. Description of the Kingdom of Georgia. p. 357.

² Zakaraia P. Dariali Fortress (Guide). Tb., 1957, pp. 49-50 (in Georg.).

³ Арджеванидзе И. Военно-грузинская дорога. Тб., 1954, p. 224.

⁴ Glossary of Georgian Dialect-idiolectal words, compiled by Al. Glonti. Tb., 1984, p. 668 (in Georg.).

⁵ Zakaraia P. The Aragvi and Terek Gorge. Historical-Architectural Guide, Tb., 1972, p. 50 (in Georg.); Арджеванидзе И. Ibid, p. 225.

⁶ Vakhushti Batonishvili. Ibid. p. 357.

⁷ The entry of the Dariali Gorge is the confluence of the river Chkhvira and the end is considered the Lars checkpoint, and the total length of the cliff is 11 km, where the Terg has a significant drop and in its narrowest part (part of the Khde water) up to 1350 m, and 1200 m. at the northern border of Georgia: Maruashvili L. Ibid, pp. 199- 200; Life of Kartli. II, Tb., 1959, pp. 305, 409, 443; Beri Egnatashvili. Life of Akhali Kartli. The first text. Life of Akhali Kartli. The second text; Dictionary of Georgian Synonyms. Tb., 1978, p. 105 (in Georg.).

⁸ Mindorashvili D. Archaeological Excavations in Khevi. Tb., 2005, p. 19 (in Georg.).

⁹ Maruashvili L. Ibid, pp. 200-201.

The Dariali Fortress is located 2 km from Gueleti Fortress. The Gueleti Fortress, together with Darial, were the „the stronghold that protected and controlled the main road of the Caucasus¹. The Khde water (Кистинка) should be meant when Vakhushti writes that „Gueleti is joined below by Aragve (Terek – K.K.) The gorge... leads to Gudamakari and Dzurdzuki in the Caucasus... the pathway is difficult, necessary, leading to Dzurdzuketi and Kisteti“.²

Iv.Javakhishvili, based on the information of the Laws of King George V (Dzeglisdeba), which says: „We reached Dariela“, „those who returned from Dariela prayed before „Mtavarmotsame of Lomisi“ (the chief martyr of Lomisi)³, thought that „Darialani“ should be considered the northern boundary of the sphere of action of the Laws of King George V⁴; this means that the northern boundary line ran beyond the main watershed ridge of the Caucasus to the northern slope, which was locked by the Dariali Gates-Exit.

The earlier period of the „Kings' life“ connects fortification of the Gates on the passes of the Caucasus to marching against the Durdzüks⁵, rather than to the „Alans“ i.e. the Ossetians. At the time of the Kartlian King Mirvan, the Durdzüks crossed the Caucasus, and joining on the way the Durdzüks resettled by King Saurmag to the Chartali Gorge before, ravaged Kakheti and Bazaleti⁶. Mirvan set out on a campaign against Durdzuketi with a united army. „The Durdzüks gathered and got in the way to the upper fortified Gates of the Caucasus“. „Mirvan „came to the Gates“. After a strong fight, both Chartal and Durdzuketi were subordinated to him. „Then he built a stony Gates and called it Darubal“⁷, which is referred to as „Da: Rubalda“ in Mariam's „Kartlis Tskhovreba“⁸, and as „Darula“ in the C list⁹. According to the old Armenian translation of „Kartlis Tskhovreba“, Mirvan „conquered Durdzuk[et]i, Chartali and the Stony Gates, which was there – „Darbala“¹⁰. S. Makalatia also noted that the

¹ Mindorashvili D. Ibid, pp. 19-20.

² Vakhushti Batonishvili. Ibid, p. 358.

³ Laws of King George V the Magnificent, published by Davit Purtseladze. Tb., 1988, p. 35-36 (in Georg.).

⁴ Javakhishvili Iv. History of Georgian Law. Book One, Essays in Twelve Volumes, vol. VI, Tb., 1982, p. 99 (in Georg.).

⁵ „Durdzüks“ is the name of the ancestors of the Vainakh people living in the Caucasus. „The Life of Kartli“ also notes „Dzurdzuki“ and „Urdzuki“.

⁶ Leonti Mroveli. Ibid, p. 28.

⁷ Ibid; Life of Kartli. List of Queen Anna. p. 20; Life of Kartli („Life of Old Kartli“), edited by I. Antelava and N. Shoshiashvili. Tb. 1996, p. 58 (in Georg.); Life of Kartli, edited by Marie Brose, SPB., 1849, p. 34.

⁸ Life of Kartli, Queen Mariam's list, published by E. Takaishvili, Tb., 1906, p. 24 (in Georg.).

⁹ Leonti Mroveli. Ibid, p. 28.

¹⁰ Old Armenian translation of Kartli life. p. 39; Teimuraz Bagrationi as M. Brosset considers that „Daruband“ is the same „Darubal“: Batonishvili Teimuraz. History from the Beginning of Iveria, i.e. Georgia, which is entirely of Georgia. SPB., 1848, p. 120; Оздоев И. А. Русско-ингушский

Dariali Fortress resisted the inhabitants living beyond Khde, who often came down to destroy Khevi¹. It turns out that according to Life of Kartli, the „fortification of the Gates“ i.e. fortification of the exit firstly occurred to restrain the Durdzuk i.e. Vainakh population, which is corroborated by the above-mentioned note of Vakhushti about the necessary and hard to pass road in Durdzuketi and Kist. The historian notes that the Caucasus is the watershed of Gudamakari, Khevi and „Dzurdzuk-Kist“². Thus, in the given case, the names of the fortress and Gates mentioned here should not be connected with the Alans.

Due to „Life of Kartli“ the linking of the Alans i.e. the Ossetians to the road and the Gates-exit to the North Caucasus should have occurred more lately. The above mentioned is corroborated not only by the later insertions in the text of the „Life of Kartli“, but also the description of Vakhushti Bagrationi, according to which, in the Dariali Gorge, below the David’s Fortress, which he associates with the name of David Agmashenebeli, „There is Dariela³ to the east edge of Aragy, (Terek – K.K.) G*by King Mirvan. The Gates was fortified and a stronghold built for prevention of the Khazars and the Ossetians, from penetration [and is named the conqueror“]. Below it, there had been a settlement of the Kings, which served as a base, „When they march to Ossetia, they will stay there“⁴. The David’s Fortress, the Exit of Dariali and the settlement of the kings, point that all of them entered within the borders of the Kingdom of Kartli as fortifications protecting the extreme northern point. Thus, according to Leonti Mroveli’s „Life of Kings“, Mirvan’s military expedition was directed against Durdzuketi, while regarding the same fact, Vakhushti Batonishvili names the „Ossetians“ and „Khazars“.

According to the researchers, Dariali Fortress is built on a natural cliff on the opposite side of the confluence of the rivers the Terek and Khde. Cliffs were northward and southward, nowadays the West Tower is preserved. Battlements were cut into the walls of the fortress; the fence was fortified with 3 watchtowers. Terek borders the castle from three sides, and a high rock wall from the west. The walls of the fence

---

словарь. М., 1980, p. 269; But it is evident that Mirvan’s military expansion did not take place at the Gates of Daruband. If we consider Mz. Andronikashvili’s explanation of „Dar-u-Band“, where U is the Pahlavi conjunction as „and“, when she translates the word as „Gates and Fortress“: Andronikashvili M. Names of Iranian Tribal Place in Old Georgian Historical Works. Proceedings of the Institute of Linguistics, Oriental Languages Series, I, Tb., 1954, p. 23 (in Georg.); we may be dealing with a similar understanding, which is confirmed by „Mirvan built Gates with mortared stones“ and „built a stronghold“: Leonti Mroveli. Ibid, p. 28; Vakhushti Batonishvili. Ibid. p. 358.

¹ Makalatia S. Khevi. Tb., 1934, p. 13.

² Vaxushti Batonishvili. Ibid, pp. 354, 358.

³ Regarding this name, an explanation is written on the source arch: „Europeans call it the Caucasus Gates and the second the Leketi Caucasus Road“, which refers to the „Daruband Road“: Vakhushti. Ibid, p. 358.

⁴ Ibid.

are filled with mortar and its thickness reaches one or two meters. The passage was cut in the south wall, which used to be a tunnel earlier. The tunnel leads to the river Terek, from which water was supplied¹. According to L. Tsitlanadze, the road passed the rocky cliff and along the left bank of the river Terek. „It passes through the narrow Gates between the fortress and the cliffs which, on its own, was blocked by a wall“². According to descriptions of archaeologists, the North Gates must have been a narrow passage at the foothill of the north-western slope, which was fortified by a 2-6 m wide wall of the second half of the 5th century, built on an older and larger wall (thickness-6m, height-5m). „The discovery of such a strong wall at Dariali Fortress elucidates how great its importance was in deterring the attacks of the Nomadic Hordes from the North“. D. Mindorashvili considers that during the reign of Vakhtang Gorgasali, they didn't build a new fortress, „but the existing fortress was fortified“³. Archaeological excavations have confirmed that the fortress was provided also with a system of water supply by clay pipes⁴. Among the Khevi toponyms we meet „Old Darialai“, which is called to the nearby territory of the so-called „King Tamar's Fortress“⁵. V. Itonishvili thinks that during the Russian rule, in the period of constructing new communication, the nearby territories of the „Tamar's Fortress“ was attributed the name „Old“⁶.

Vakhushti Bagrationi defines the above-mentioned „Darubal“ as a „Conqueror“, which is connected with „Mre“, meaning – a Conqueror“, I conquered/gained the victory“⁷. „Momrevi“ corresponds to „Reva“/defeat which means strength, gaining victory⁸. Teimuraz Bagrationi defines „Daria“ as „Conquered, gained victory“⁹. It

¹ Makalatia S. Ibid, p. 112; Zakaraia P. Old Fortresses of Georgia. Tb., 1988, pp. 51-53 (in Georg.).

² Tsitlanadze L. The Dariali Fortress (Archaeological Research), D / N, N27-28, Tb. 1971, p. 62 (in Georg.); Zakaraia P. Aragvi and Terek Gorge. Historical-Architectural Guide, Tb., 1972, p. 56 (in Georg.).

³ Mindorasvili D. Ibid. p. 3.

⁴ Ibid. p. 4; Tsitlanadze L. Ibid. p. 62.

⁵ S. Makalatia notes that „this name is legendary and has nothing to do with the personality of Queen Tamar of the 12th century. Dariali Fortress is not mentioned in the name of Tamar in Georgian historical literature. „The researcher associates it with M. Lermontov who used the name of the beautiful woman Tamar in his poem „Demon“. The poet connected it with the Dariali Gorge and the fortress and is introduced in the Russian literature this way: Makalatia S. Ibid, pp. 38-39; Zakaraia P. Dariali Fortress (Guide). Tb., 1957 (in Georg.); Zakaraia P. Aragvi and Terek Gorge. Historical-Architectural Guide, Tb., 1972, p. 56 (in Georg.); The poet calls the castle „Daryal“: Лермонтов М. Ю. Собрание сочинений в четырех томах. I, М., 1969, p. 292; Лермонтов М. Ю. Собрание сочинений в четырех томах. II, М., 1969, p. 414.

⁶ Itonishvili Val. Toponymy of Khevi. Tb., 1971, p. 145 (in Georg.).

⁷ Orbeliani Sulokhan-Saba. Georgian Dictionary. I, Tb., 1991; II, Tb., 1993, p. 518 (in Georg.); Abuladze Il. Dictionary of the Old Georgian Language. Tb., 1973, p. 294 (in Georg.).

⁸ Abuladze Il. Ibid, p. 346.

⁹ Comp. „Daraka“ – shield: Sulokhan-Saba., Ibid. p. 197; Teimuraz Bagrationi. Dictionary book. Edited by Guram Sharadze, Tb., 1979, pp. 44-45 (in Georg.). N. Chubinashvili explains the same:

is possible that the crossings of the Caucasus were guarded by frontier-guards distinguished by special military training and a special courage to restrain easily the enemy. They had to be also local mountaineers, who would have known precisely each corner of the most complicated Dariali Gorge. „Conversion of Kartli“ confirms the afore mentioned. After the abolition of the monarchy, the Persians fortified the crossings of the Caucasus¹, including those leading to Ossetia too: „And entered the Caucasus and took the Gates of Ovset, and one large Gates of Ovses, and two in Dvaleti, and one in Parchuan of Durdzuketi², and they attributed³ Mtiulni as Gomarda“⁴. According to Sulkhan-Saba Orbeliani, „Jomardi“ (comp.Gomardi) is a foreign word and means brave, lively, vigorous⁵. This word is considered to originate from Persian and is defined as a hero, a man, a knight in the United Dictionary of the Old Georgian Language⁶.

Teimuraz Bagrationi, in describing the journey from Tbilisi to St. Petersburg, wrote in one of his letters to Marie Brose: „We have passed along the narrow roads of the so-called Bakhtir⁷, through the Dariela Gates and arrived to Lars“⁸. S. Makalatia points to the „Bakhtri Tower“ built on the Bakhtri rock, on the military road, which was the cover tower of the Dariali fortress; then it was applied as a place of worship of „St. George of Bakhtari“⁹. V. Itonishvili thinks that Vakhushti, when mentioning the Gates („and its name is Conqueror“) built by King Mirdat, he must have implied „Bakhtar“¹⁰.

According to the Mokhevian vocabulary, the lower reaches of the Dariali Gorge is called „Bakhtari“: „We called it St. George of Bakhtari. It is on the left, at the end

---

„Darak-Darak shield, Darak-shield bearer“: Chubinashvili N. Georgian Dictionary 1812-1825. Publication of the modern version by Tamaz Mchedlidze, Tb., 2010, p. 50 (in Georg.).

¹ It is mentioned here that the Persians also „constructed the Gates of Khazars“, which means the Gates of Dauruband: Monuments of Ancient Georgian Hagiographic Literature. I (5th-10th cc.), prepared for publication by Il. Abuladze, N. Atanelishvili, N. Goguadze, L. Kajaia, Ts. Kurtsikidze, Ts. Chankiev and Ts. Jghamaia, under the direction and editing of Ilia Abuladze, Tb., 1963, p. 95 (in Georg.).

² We will talk about these passages in more detail in another paper.

³ Monuments of Old Georgian Hagiographic Literature. I, pp. 94-95.

⁴ Mz. Andronikashvili connects Gomard with the Middle Persian gumatak, which means: „trustworthy, substitute, appointed, representative, replacing: Andronikashvili M. Essays on Iranian-Georgian Linguistic Relations. I, Tb., 1966. pp. 187, 195, 199, 207, 210, 310 (in Georg.).

⁵ Sulkhan-Saba., Ibid, p. 460.

⁶ United Dictionary of the Old Georgian Language. Tb., 2008, p. 452 (in Georg.).

⁷ Comp. Bakhtiad / Baxtyad / Baxtyar Iranian proper name, which according to Mz. Andronikashvili, is derived from Baxtdar - „lucky, happy“ (comp. Baxtadata - „given by fate, mercy of fate“ - baxta - „fate“ + data - „given“) (comp. Persian-Arabic Baxtyar and Armenian: Բախտար Bakhtar): Andronikashvili M., Ibid. pp. 183, 184, 194, 198, 449; Gvakharia Al. Georgian versions of Persian folklore. Bakhtar Name, Tb., 1968, p. 21.

⁸ Bagrationi Teimuraz. Dictionary book... p. 94.

⁹ Makalatia S. Ibid. p. 113; Арджеванидзе И. Военно-грузинская дорога. p. 233.

¹⁰ Itonishvili V. Ibid, p. 146.

of Dariali¹. According to V. Itonishvili, „Mokheves embrace the territory of Bakhtri from Dariali bridge to Savari water“². In particular, Vakhushti points that „Bakhtari“ is the territory where the settlement of Kings is located, and from this territory the Georgian Kings sent troops in military expeditions to Ossetia³. As the researcher notes, according to the narrators, there was a neutral zone on the Georgian-Ossetian border, approximately at a distance of 10 km.⁴ According to the Mokheves, the Georgian royal flag that was erected on the border was called „Bairakhtari“, the short form of which is „Bakhtari / Bakhtri“⁵. Proceeding from the function of „St. Givargi of Bakhtri“, V. Itonishvili considered that Bakhtari was a military checkpoint of the Georgian border guards. „St. Givargi was considered the patron Deity of the army, analogous to the Lashari shrine in Pshavi. Therefore, people allotted to this Deity the area which was a significant strategic point for accomplishing the military operations“⁶.

There was a clash with the oncoming enemy from the north. At the same time, for avoiding their attacks, the kings of Kartli had to make an assault to the northern direction, which was always accompanied by battles/combat between the opposing warriors. In this regard, Juansher’s note on Vakhtang Gorgasal’s expedition to Ossetia, when the king „passed through the Gates of Darialani“ and entered Ossetia („Valley of Ossetia“) deserves attention. Vakhushti Bagrationi also mentions that the

¹ Sujashvili N., Pitskhelauri I. Mokhebian Dictionary. Tb., 2005, p. 41 (in Georg.).

² The Savari water itself is considered to be a distorted form of „border water“, where (near the Saniba Gorge, near the present-day Chim) there was the Georgian-Ossetian border: Itonishvili V. Ibid, p. 147.

³ Ibid, p. 146.

⁴ Ibid, p. 145.

⁵ Comp. „Bairakhtari“ (Bairaghdar) - „Mebairaghe, Medroshe, a flag, banner bearer“. However, the word may also be related to „Baktari / Bektari“ - armor, chain shirt and other items in combats“: Georgian versions of Shah Name i.e. the Book of Kings III, published by Davit Kobidze. Tb., 1974, pp. 624-625 (in Georg.).

⁶ In the shrines of the gorge and in the Mokhebian blessing, St. George of Bakhtri is also mentioned as the „patron saint of travelers“. Bogomolov’s article states that „the Dariali or Darialan gorge, which starts from Jvari pass or Kobi and goes to Vladikavkaz, is called“ Arvi-komad“ (the Heavenly gorge) by the Ossetians, and in Persian means“ Gates of Heroes“: Кавказ, 1850, № 11, p. 11. If we consider that in „Alan“ V. Abaev means „Kochaghi“/ „brave man“, „hero“: Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. I, М-Л., 1958, p. 45, then there may be some link with this name. Ibn Rusta mentions that the king of the Alans is referred to as „Bagair“: СМОИИК. 1903, в. 32, p. 51. According to Mz. Andronikashvili, Khevsurian „Baghatera and Batira“ are derived from the modern Ossetian Baegatyr (brave, hero, Goliath): Andronikashvili Mz. Ibid, p. 135. It is also possible that the huge granite boulders brought by Devdarak in the Dariali gorge in ancient times gave the impression of being called the „Gates of Heroes“ or the Gates of Giants“ in the same way as „Curved by heroes“ and „A trace of Hero’s knee“. The mentioned can be supported by the toponymic names - „Didzov“ and „Didghorghi“, preserved in the Dariali Gorge: Itonishvili V. Ibid, p. 146.

king „passed Dariela“¹, the old Armenian translation of „Life of Kartli“ corroborates the same: „He went ahead and passed through the Gates of Dariala², and entered the valley of Ossetia“³. But before entering Ossetia, the king had to fight against the attacking Ossetians and also Khazars, who came to their aid to the cliffy and rocky Gorge of Tereki. e.Dariali – „and they separated from each other, and defended the roads to the cliffs“. For seven days „the giants were struggling with each other over the river“⁴. Vakhtang killed the giants – „the Khazar“ Tarkhan and the Ossetian Bakhatar, who are described as Goliaths and heroes⁵. The Dariali Gates was captured by the king himself and from there the fighting was shifted to the Ossetian territory. The king released his sister, and sent her back to Kartli „through Dariali Gorge“⁶. In connection with this fact, according to one of the insertions of „Life of Kartli“⁷, Vakhtang Gorgasali „subordinated the Ovses and built high tower, and set Mtiuls/ Mokhevians as guards⁸. None of the noble relatives of Ossetians and Kipchaks could pass through the Gates without an order of the Georgian King“⁹. The fact, that Kipchaks of the Turkish origin were mentioned in the insertion, proves the lateness of the text which could not happen in the time of Vakhtang Gorgasali. „Karni Ovsetian“ indicates that entering of the Ossetians into the Kingdom of Kartli, as well as getting back to Ossetia occurred through the Dariali Gorge. Nowhere is indicated that the Dariali Gorge and the Gates („Aragvi Gates“), in this case called as „Dariani“, were located on the territory of Ossetia. This information suggests that before Vakhtang Gorgasali fortified the (already existing) Gates to Ossetia, it was already called the „Aragvi“ and „Dariali“ Gates.

In the „Torture of Abo Tfileli“, by IoaneSabanisdze, it is mentioned that NersesEristavi, who was going to Khazaret, „passed through the Gates of Ossetia, which is called Darialan“¹⁰. The text published by Sabinin says: „which is called Dariel“¹¹.

¹ Vakhushti. Ibid, p. 102.

² Comp. In the lists – Daralia: Old Armenian translation of Life of Kartli, published by Ilia Abuladze. Tb., 1953, p. 147.

³ Ibid.

⁴ Juansher. Life of Vakhtang Gorgasal., p. 151.

⁵ Ibid, p. 152-153.

⁶ In this case, Juansher and the old Armenian translation of „The Life of Kartli“ name „Darial / Dariala“: Ibid, p. 157; Old Armenian translation of Life of Kartli... p. 151.

⁷ From the lists of „Life of Kartli“ by Teimuraz and those kept at the Kutaisi Historical Museum.

⁸ In „Nearby Mteulni“ S. Makalatia meant the Mokhevesia: Makalatia S. Ibid, p. 38.

⁹ Juansher, Ibid, p. 156.

¹⁰ Kekelidze K. Early Feudal Georgian Literature. Tb., 1935, p. 64 (in Georg.); Chrestomathy of Old Georgian Literature. I, compiled by Sol. Kubaneishvili, Tb., 1946, p. 61 (in Georg.); Monuments of Old Georgian Hagiographic Literature. I, Tb. 1963, p. 58 (in Georg.).

¹¹ Paradise of Georgia. Full description of the saints of Georgia and their deeds. Compiled chronologically and published by Gobron (Mikhail) Sabinin, candidate for the St. Petersburg Theological Academy. Pb., 1882, p. 339 (in Georg.).

Scholars believe that the „torture of Abo Tbileli“ is presented by lists dated back to the 9th-10th centuries¹. The forms „Darial“, „Darilan“, „Darian“ are preserved in the lists, which, as compared to Daryalan, K. Kekelidze referred to as options with mechanical errors². The text of „Conversion of Kartli“, the list of which is dated to the same period (Shatberd's collection –10th cent.), does not mention „Darial / Darialan“ regarding the „Gates of Ossetians“, which was fortified by the Persians³.

Logically, „he built the Gates of Ossetia“; „Passed through the Gates of Ossetia“, mean that the crossings of the Caucasus that led to Ossetia were fortified and the passage to Ossetia was made, as an extreme checkpoint at the northern border of the Kartlian Kingdom⁴.

The introduction of the Kipchaks through this way really took place during the reign of David the Builder, when the king, before leading the Kipchaks to Georgia, „opened the fortresses of Dariala and all the Gates of Ossetia and the Caucasus Mountain and paved the way of peace for the Kipchaks“⁵. Vakhushti Bagrationi mentions also that the king occupied the „Gates of Dariel“⁶. For this purpose, David the Builder had to build and fortify strategic fortresses not only in the Dariali gorge, but also in all the Gatesways to the Ossetia and the North Caucasus⁷.

Interpreting Dariali „as Dari + Alan“ (Persian: Dari Allan / Alan Gates) i.e. the „Ossetian Gates“ should have occurred relatively lately⁸. V. Goiladze connects en-

---

¹ Monuments of Old Georgian Hagiographic Literature. I, p. 6.

² Kekelidze K. Early Feudal Georgian Literature. pp. 12, 13, 86.

³ Monuments of Old.....p. 94.

⁴ There are many facts in „The Life of Kartli“, which confirm that Darial / Darialani in different periods of time was in the hands of the kings of Georgia (Kartli). For example, according to the chronicler, the Khan of Golden Horde, asked David the son of Lasha for the „way to Dariala“, even the Ilkhanate feared that the king would not give „the way to Daryalan“: Vakhushti... p. 220; Life of Kartli. II, Tb., 1959, p. 245; During the battle against Temur-Leng, George VII „brought through Darieli great number of Ovses and the Caucasians“: Vakhushti... p. 269.

⁵ Historian of David the Builder. Life of King David. Life of Kartli, I, text established according to all major manuscripts by S. Kauhchishvili, Tb., 1955, p. 336 (in Georg.).

⁶ Vakhushti... p. 159.

⁷ N. Berdzenishvili expresses a different opinion regarding this fact: „David's activity to take control of the Gates of Dariali - was not an act of defense against the invasion of nomads coming from the north, but a targeted measure to gain the influence over the peoples of the Caucasus Mountains and the Transcaucasus“: Berdzenishvili N. Roads in Rustaveli Epoch Georgia. Tb., 1966, p. 56 (in Georg.). S. Makalatia does not rule out that part of the Kipchaks, introduced through the Dariali gorge, were settled in Khevi by the king, possibly to protect the northern frontier: Makalatia S... p. 40.

⁸ M. Andronikashvili considers the „Gates of Ossetia“, mentioned in the „Torture of Abo Tbileli“, as the gloss of „Darialani“: Andronikashvili M. Names of Iranian Tribal Place in Old Georgian Historical Works. Proceedings of the Institute of Linguistics, Oriental Languages Series, I, Tb, 1954, pp. 20-21 (in Georg.); Andronikashvili M. Essays on Iranian-Georgian Linguistic Relations. I, Tb., 1966, p. 49 (in Georg.); Andronikashvili M. Names of Iranian Tribal Place in Old Georgian Historical Works, pp. 20-21; Andronikashvili M. Essays on Iranian-Georgian Linguistic Relations. I, p. 49.

tering „Darial“ as a name of the „Alan Gates“ with the Sassanid period, due to the appearance of the Alans and their advancing in the Sarmatian world¹. He considers the ethnic name „Alan“ to be the name of general meaning, similar to „Scythian“ and „Sarmatian“². J. Gvasalia considers that interpretation of „Alanta Kari“ as the Alans' Gates should have occurred in the later period. According to him the ancient name of the Caucasian Gates is the „Aragvi Gates“³. Mz. Andronikashvili noted that such names of Persian origin as „Darialani, Darubandi, Adarbadagani“ etc. due to their form, suggest that they were introduced in the epoch of Sassanid⁴. The researcher cites from the Georgian sources the forms of Darial/Darialan They are: „Dar-ialan, Daralan, Dariala, Dariealo, Dariel, Darialam“. She believed that the origin of these forms is „Dari Alan and Dariel from the Georgian folk. The other forms of Darialani must be the result of transcriber negligence“⁵.

The Arabic „Bab-al-Lan“, which is interpreted as the „Fortress of the Alans“ corresponds to the Persian „Dar-i-Alan“. According to Ibn Rust, after a 10-day journey from the Alan kingdom, passing the river valley, they could reach a fortress on the top of a mountain, surrounded by mountains, below which the road led. The walls of the fortress were guarded by 1000 native men day and night⁶. According to Masood, „Alan Fortress“ is located between the Alan Kingdom and the Caucasus ridge, over a huge river with a bridge. Masood emphasizes that the troops there were responsible for defending the road coming from the Caucasus from the Alans. The Fortress dominated this road. The castle was built on a rock and there was no way to take it. It was also impossible to travel on the road without the permission of the present guards⁷.

¹ Goiladze V. Ossetian ancestors 7th c. BC - 15th c. A.D. Tb., 2018, p. 78 (in Georg.); In Georgian historiography, some scholars accept that „Alan Gates“ (exit) is referred to in the inscription of „Zoroastrian Kaaba“ Shapur. However, as rightly remarked by T. Kaukhchishvili, „One Place of Inscription (‘I’nnTR’) turned out to be controversial among scholars: some interpreted it as the „AlanGates“, others as „Aran“ i. e. „the Albanian Gates“ - i. e. In one case Darial, in the other Derbent“: Kaukhchishvili T... p. 260. For more on this issue, see: Tsereteli G. Shapur inscription ‘I’nn TR’. Tbilisi State University, Anniversary collection dedicated to the 80th anniversary of G. Akhvlediani’s birth, Tb., 1969, pp. 327-329 (in Georg.); Луконин В. Г. Древний и раннесредневековый Иран. М., 1987, p. 220; Фрай Р. Наследие Ирана. М., 2002, p. 291. V. Goiladze considers it the „Albanian Gates“.

² Goiladze V. Ibid, p. 61.

³ Gvasalia J. Aragvi Gates (Darialani). Searches from the History of Georgia and the Caucasus, Tb., 1976, p. 144 (in Georg.); Gvasalia J. For the history of the Georgian military road. Matsne, 1972, №2, p. 30 (in Georg.).

⁴ Andronikashvili M. Names of Iranian Tribal Place in Old Georgian Historical Works. Proceedings of the Institute of Linguistics, Oriental Languages Series, I, Tb., 1954, p. 41 (in Georg.).

⁵ Ibid, p. 20-21.

⁶ СМОМПК. 1903, в. 32, p. 51.

⁷ Yāqūt’s information about Georgia and the Caucasus. Part I, Arabic text with Georgian translation and introduction was published by Eter Sikharulidze, Tb., 1964, pp. 21, 81.

Yakut refers to Bab al-Lan as one of the „wonders of the world“¹. The data of the Arabic source are completely in line with the references of the above-mentioned writers of antiquity, who refer to Darialan as the „Gates of the Caucasus“. The Arab conquerors paid considerable attention to this exit. „The Darieli Gates“ was conquered by The Deaf Murvan, Bugha Turk brought in the Ossetians through „Darialani“ settling them in Dmanisi².

Movses Khorenatsi does not mention the Alan fortress, when he tells a story of the Prince Zareh's captivity; the Georgians put him in a „Fortress on the Caucasus Mountains“³. Leonti Mroveli calls this fortress „the fortress of Darialani“, Vakhushti Bagrationi – „Dariela“, and „the old Armenian translation of „the life of Kartli“ Dalarala⁴. But at one place, when Moses Khorenatsi, is speaking about St.Nino, he notes that „she preached [the gospel] from Klarjeti to the Alan and the Caspian Gates“⁵. He indicates that both the fortress and the Gates are in the hands of the kings of Kartli. According to the Armenian geographer, „AlanatsDur“ – „The Gates of Alans“ (exit) is indicated on the territory of Tsanars⁶.

The „Gates of Dariela“ and „Dariela“ are mentioned in both texts of the old Georgian translations of „Life of the Orbelians“ by St. Orbeliani (the Armenian text $\eta\mu\rho\acute{\iota}\nu\Gamma\omega\rho\eta\iota\omega\lambda\omega\lambda\omega$ „Durn Darialai“)⁷. The historian obtains a very important information that the Alan Gates earlier was called „Dariali“, and in his time it was already called the „Jasani Gorge“. According to the historian, the Khazars, Alans, Ossetians, Kipchaks“ and the troops of Berka's descendants from the northern Ulus used to penetrate by this way⁸. If we rely on the statement of Stefano Orbeliani, „Dariali“ was an older name for „The Alans Gates“, which is also supported by the data of the Georgian sources, and the various forms of „Daril / Dariel / Darial“ cannot be assumed only as distorted forms of „Darialan“.

Guldenstedt, who also considers Khevito be a Georgian community, refers to Dariali as Dariella, noting that opposite the old Dariali Fortress there are the Galenitev-

¹ СМОМПК. 1908, в. 38, p. 53.

² Juansher..., Ibid, p. 234; Life of Kartli. I, p. 256-257.

³ Movses Khorenatsi. History of Armenia. Translated from Old Armenian, Introduction and Notes by Alexander Abdaladze, Tb., 1984, p. 140

⁴ Leonti Mroveli... p. 49; Vakhushti... p. 65; Old Armenian translation of the Life of Kartli. p. 53.

⁵ Movses Khorenatsi... p. 172; Comp. Movses Khorenatsi refers to the pass as „Daranal“ in the Euphrates Valley, presumably as a passage: Movses Khorenatsi... p. 211.

⁶ Армянская география VII века (приписывавшаяся Моисею Хоренскому). Текст и перевод с присовокуплением карт и объяснительных примечаний издал К. П. Патканов. СПб., 1877, p. 37.

⁷ Old Georgian translations of Stefanoz Orbeliani „Life of the Orbelians“. Georgian-Armenian texts were prepared for publication, introduction and indexes were attached to by E. Tsagareishvili, Tb., 1978, p. 27, 116.

⁸ История Монголов по армянским источникам. I, перевод и объяснения К. Патканова, СПб., 1873, p. 62.

einlets¹. He also calls Dariel the „Gates of Aragvi“². Paul Tsitsianov himself refers to Dariel as the „Gates of the Caucasus“³.

It has been shown that Vakhushhti Batonishvili, the old Armenian translation of the „Life of Kartli“, and other Georgian sources mainly mention Darial / Dariela (Road and Gates). In addition to „Darial / Darialani“, in the lists of „The Life of Kartli“ Dariali is referred to as „Darula / Darala / Dariaelo“; „Da: Rghala / Darghalas / Darghalasi / Darghalisa / Darghalisasa“; „Darganisi / Darganisa“; „Darlanisa / Daralanissa“; „Darianisasa“. According to the research of R.Kiknadze, Farsadan Gorgijanidze applied two different lists of „The Life of Kartli“, where Dariali is mentioned in the form of „Daralam“. Georgians and Mongols had to protect „the Gates of Daralam and the roads of Dvaleti and Ossetia“ from the Ossetians spontaneous intrusions⁴. Here, „Daralami“ (Darial / Darialani) is not referred to as the Gates of Ovses“.

The above-mentioned forms of „Dariali“ cannot be discussed as distorted forms of „Dari + Alan“ (Alan Gates), which was established mainly in the Eastern sources. The river forming the mentioned gorge was called „Dariealo“ or „Aragvi“, before the Alans appeared in the Caucasus which is recorded in „The Life of Kartli“. The „Aragvi Gates“ and the „Dariali Gates“ points to the Gates leading into the Gorge, from where one could pass out and enter. According to Dictionary of Caucasian Languages, the Tushetian equivalent of the word „Enter“ is Dolar⁵. The Chechen equivalent of „Exit“ is Dalar, and of „Lead out“ is Daladar⁶. In the modern Ingush, „exit“ corresponds to Chahkdalar, Yehvalar, dlavahar. And in the modern Chechen „exit“ is Chekhkdalar, transition – Dala, passage – Dalar, attack – „Tielakhtare dalar“⁷, passage „in both languages – is Dehyadala. As we can see, the „Dalar“ segment figures in Vainakh languages to denominate the words „passage“ / „exit“, and related to them words. It cannot be ruled out that „Dalar / Dalara / Darala / Darula“, mentioned in the old Armenian translation of „The Life of Kartli“, and in some of the lists, should be not a distorted form of Darialan, but a concrete name of the exit, survived in the languages of the Vainakh people (comp. „Durdzüks“) which semantically corresponds to the name of the narrow and rocky Gates-exit of Dariali i.e. Terek Gorge, having the strategic importance.

Due to the function of the strategically important exit (Gates), the information

¹ Gamrekeli V. Map of Georgia of 1772. Tb., 1964, pp. 32, 88 (in Georg.).

² Guldenstedt's trip to Georgia. G. Gelashvili Edition, I, Tb., 1962, II, Tb., 1969. p. 189.

³ Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. т. 2, Кавказ и Закавказье за время управления генерала от инфантерии, князя Павла Дмитриевича Цицианова, 1802-1806, под ред. Ад. Берже, Тфл., 1868, p. 224.

⁴ Chronograph. Centennial Chronicle, Revaz Kiknadze edition, Tb., 1987, p. 230 (in Georg.).

⁵ Халилов М. Ш., Климов А. Г. Словарь кавказских языков. Сопоставление основной лексики., М., 2003, p. 128.

⁶ Ibid, p. 167.

⁷ Tsotsanidze G. Dictionary of Tushetian dialect. Tb., 2012, p. 85 (in Georg.).

provided by the Georgian languages and some of its dialects, semantically is very interesting. „Dariel“, in the Tush dialect, means observation „secrete surveillance“, „Udariella-“ or „ambushed“¹. In the Kartlian dialect, „Daril“ means stalking, surveillance, guarding, „tracking from the cover“². In the Kakhetian dialect, „Dadarialeba“ means guarding, „being on the watch“, ambushing³, also, in the Kizik dialect, „Darieloba“ means guarding (comp. Idariele / Udariele)⁴. In this regard, observation of the researcher M. Chukhua is highly important, who restores the root „Dar“ – on the common Georgian level: The Svan Dar- // DR-, Kh-e-dr-al bz., Kh-e-dr-al (os-dar-al) bk., Kh-e-dar-al Int. „watches; watches over“⁵. He considers in the Zan Doris the equivalent, „E-Dor-ia“ the right time“, The Chan He-m-in-dor-as „at this time“. The researcher adds that due to the meaning the Svan Dar is closer to the Georgian Daril, Dadarileba, and the Zanuri roots show a close connection with the Georgian Dar- / time“⁶.

Thus, Daril / Dariel and its derivation / Darialoba „existing in the Georgian dialects, are derived from the common Kartvelian root – „Dar“.

Sulkhan-Saba Orbeliani has preserved one interesting word – „dadarneba“⁷ (dardarnebuli), which is explained as „Busunsjdoma“, and „Busun“⁸ itself is defined as „The enemy watches you where you do not expect“ or „extends the fight“⁹. The word „Darani“ is also interesting. In the mountain and lowland dialects of Georgia, it means a secret hole, a castle basement, a castle for captives, a hiding place in times of fear, or something dug up. Its corresponding word in the Gurian dialect is „Darna / Darne“, a pit or elon Gatesd excavated land¹⁰. Sulkhan-Saba Orbeliani defines it as „an entrance into a rock i.e. under the ground“ or „the earth and the rock dug invisibly“¹¹. Daran (Daran) also means „hiding place“ in Armenian (comp. Sadarno), Daranakal – ambush¹². Among the forms of „Dariali“, mentioned in the lists of „The Life of Kartli“

¹ Ibid.

² Glossary of Georgian Dialect-idiolectal words, compiled by Al. Glonti, Tb., 1984, pp. 184-185 (in Georg.).

³ Ibid, p. 170.

⁴ Menteshashvili St. Dictionary Kizik dialect. Tb., 1943, p. 53 (in Georg.).

⁵ Chukhua M. Comparative Dictionary of Kartvelian Language-Idioms. Tb., 2003, p. 91 (in Georg.).

⁶ Ibid.

⁷ Comp. „Darineba“: Sulkhan-Saba... p. 199. Comp. In Old Armenian – Մտանել ի դարան, դարանամուտլինել, ի դարանի բնակել – dadarneba/ to enter the ambush, to enter the ambush, to live in the ambush - to lie down – Abuladze I. Old Georgian, Old Armenian Dictionary. Tb., 2014, p. 217.

⁸ Comp. In the Imereti dialect - „Busun-iChumiKhma/low voice, Chami-Chumi“/tiny voice/not a sound: Glossary of Georgian Dialect-idiolectal words, compiled by Al. Glonti. Tb., 1984, p. 95.

⁹ Sulkhan-Saba... pp. 123, 186.

¹⁰ Glossary of Georgian Dialect-idiolectal words, compiled by Al. Glonti, Tb., 1984, pp. 183-185.

¹¹ Sulkhan-Saba... p. 97.

¹² Melikset-Beg L. Armenian-Georgian Dictionary. Edited by Merab Robakidze, Tb., 1996, p. 86;

we find interesting „Darghala“ (comp. „Darganisa / Darganisasa“), which according to Sulkhan-Saba Orbeliani’s interpretation means – „abuilt Daran“¹.

The explanatory dictionary of the old Georgian language, defines „Dadarneba“ as „hiding“, „gazing“, „living in a shelter“ – „Daidarna/Hid in the Gorge“; „Hid from them“; „Look at the back side of the city“. „Dadar (a) nebuli“ or „Gazing“ and „ambushing“ („dardarnebi/Gazing wererisenquickly from their place“²; It corresponds to „Edarna“, which is defined by Sulkhan-Saba Orbelianias „seating at Sadarno“ or „been in Darana“³. According to the researcher, „Sadarno“ is the same as sabusno⁴. „Sadarano / Sadarne / Sadarno“ are defined in the Explanatory Dictionary of the Old Georgian Language as „Samziri“-gazing and „Samstro / Samstoro / Samsturo / Samstovro“ and is derived from „Darani“ as a Sazveravi („come to lookout/Sadaran“ / „go to observation point/Samzira“ / „came to Samstorooft the desert“)⁵. It is associated with „stunva/stuanva“ – surveillance / stalking⁶.

According to Sulkhan-Saba Orbeliani, „the gaze is the burial of the heartbeat, which is Daril“, and „Daril is the wrath of the seeker for someone’s suffering“⁷. In this case, Daril, which is associated with malicious intent, is also associated with ambush⁸. According to N. Chubinashvili, „Darili“ (vudarileb) is a gaze or search of time⁹. „Darili, Dadarileba“ (vudarileb) also according to D. Chubunashvili, means: „I am pushing, I will select time, I am looking for time“¹⁰.

The afore mentioned is also confirmed by the vocabulary of the Georgian dialects. In the Kartlian dialect, „Udarila / Udarilebi / Udarileben“ means: „found a moment,

---

Abuladze I. Old Georgian, Old Armenian Dictionary. p. 217.

¹ Sulkhan-Saba Orbeliani, Dictionary Georgian, I, Tb., 1993, p. 199.

² Abuladze I. Dictionary Old Georgian Language. Tb., 2014, p. 217.

³ Sulkhan-Saba Orbeliani. Dictionary Georgian. I, p. 230.

⁴ Sulkhan-Saba Orbeliani. Dictionary Georgian. II, p. 25.

⁵ Abuladze I. Dictionary Old Georgian Language. pp. 354, 364.

⁶ In the dialects of the Georgian language we have interesting material about „Mzir“. One of its meaning is observer, overseer and spy in the Mokhebian and Tush dialects and due to other meaning in the Tushetian dialect it means army, and in Khevsurian it means „people who went for blood revenge or loot“: Glossary of Georgian Dialect-idioclectal words, compiled by Al. Glonti. p. 361. Abuladze I. Dictionary Old Georgian Language... p. 103.

⁷ Comp. „Darili / Dadarileba / Mzera/gaze“: Sulkhan-Saba... I, pp. 186, 199; „Mzir“ – an agent or a spy, „Imzira – Mziroba qo“ „Samzirali“ - the place of watching“, „Umzirda / Umzerda - was looking for to kill“): Sulkhan-Saba Orbeliani... I, pp. 177, 473. Comp. Darili in the Khevsurian dialect - „Betrayal, treachery“: Shanidze A. Georgian Dialects in the Mountains. Essays in Twelve Volumes, vol. I, Tb., p. 311.

⁸ Comp. „Rial“ - „evil saying“ / „evil intention“: Sulkhan-Saba Orbeliani... II, p. 10, comp. In Chechen –Dardala/Dardan- anger, rage: Pareulidze R. Chechen-Georgian Dictionary. Tb., 2003, p. 68.

⁹ Chubinashvili N. Georgian Dictionary 1812-1825, modern version, published by Tamaz Mchedlidze. Tb., 2010, p. 142.

¹⁰ Georgian-Russian Dictionary redesigned by David Chubinov, Грузино-Русский словарь. СПб., 1887, p. 403.

found time“, „seeks time to catch its evil“, is being watched, guarded, find time¹. This word is impressively considered by G. Shatberashvili, who notes that „Darili“ was not just mere surveillance, ambush, watching, „Darili“ is rage covered stealthily in the heart, indignation, pursuit of the right time for fulfillment of intent“².

Thus, based on the material discussed above, it can be assumed that „Darial / Dari-el“ appears as the name of the North Strategic Gates-Exit, which, proceeding from the function of the Gates, also semantically, includes the meaning of ambushing, reconnaissance and surveillance. Such understanding does not prevent its naming, also due to the tribal names, which is reflected even in ancient and Oriental sources.

---

¹ Glossary of Georgian Dialect... 1984, p. 184.

² Teimuraz Batonishvili made the first attempt to explain the geographical name „Dariali“ with this word, which is not shared, although it is considered careful: Shatberashvili G. Sample of splendid Georgian. Essays in 4 volumes, 4, Tb., 1975, p. 438. In the book edited by S. Qubaneishvili, „Teimuraz Bagrationi's letters to Acad. M. Brosset“ did not include some of the explanations which Teimuraz Bagrationi sent to Brosset, but are preserved in the archives of the St. Petersburg Institute of Oriental Studies, such as „Dariala, the definition of Dariala's Gates for cognition“: Literary Georgia. 1964, N45. This letter is indicated by E91 (E156) in the description of the Georgian manuscripts of the mentioned archive. According to the description, the issue concerns the short history of the place, the analysis of the name based on the data of Georgian sources. The paper must have been written in late 1838 in St. Petersburg: Орбели Р. Р. Грузинские рукописи института Востоковедения АН СССР. М-Л., 1956, pp. 42-43. Unfortunately, we do not have access to this document, which would have enriched and added more information to the etymology of „Darial-Daryalan“.